

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Педагогічний факультет

Кафедра початкової освіти та освітніх інновацій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему

**«ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
спеціальності 013 Початкова освіта
групи ПОзм-21

Сорочинська Володимира Володимирівна

Керівник: Оліяр М. П., доктор педагогічних
наук, професор, професор кафедри
початкової освіти та освітніх інновацій

Рецензент: Сабат Н.В., кандидат педагогічних
наук, доцент, доцент кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи

Івано-Франківськ – 2025

АНОТАЦІЯ

Сорочинська Володимира Володимирівна. Формування демократичної культури молодших школярів. Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності А3 Початкова освіта, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2025.

Актуальність проблеми формування демократичної культури учнівської молоді пов'язана з тим, що на сучасному етапі реформування системи освіти протікає в умовах повномасштабної війни і виступає важливим складником збереження державності України та її демократизації. Це зумовлює поглиблення інтересу вчених до означеної проблеми.

У дослідженні визначено методологічні підходи та принципи формування демократичної культури здобувачів початкової освіти; уточнено зміст поняття «демократична культура молодшого школяра»; визначено педагогічні умови формування демократичної культури молодших школярів; розроблено експериментальну модель та методику формування демократичної культури учнів початкових класів з метою реалізації визначених педагогічних умов.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані в практичній діяльності педагогів початкової школи, в процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів до вирішення виховних завдань, в системі підвищення кваліфікації педагогів, а також під час викладання навчальних дисциплін у ЗВО.

База дослідження:

Ключові слова: початкова школа, здобувач початкової освіти, демократизація освіти, демократична культура молодшого школяра, педагогічні умови формування демократичної культури.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	8
1.1 Демократизація освіти як провідний напрям її реформування.....	8
1.2 Концептуальні засади формування демократичної культури учнів початкових класів.....	21
1.3 Педагогічні умови формування демократичної культури молодших школярів.....	35
Висновки до розділу 1.....	41
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ.....	44
2.1. Стан сформованості демократичної культури молодших школярів.....	44
2.2. Зміст роботи з формування демократичної культури учнів 3 класу.....	53
2.3. Результати експериментальної роботи.....	81
Висновки до розділу 2.....	82
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	89
ДОДАТКИ.....	99

ВСТУП

Актуальність проблеми виховання демократичної культури молоді в сучасних умовах не викликає сумніву. На сучасному етапі реформування системи освіти в Україні протікає в умовах повномасштабної війни і виступає важливим складником збереження державності України та її демократизації. Усе це зумовлює поглиблення інтересу вчених до проблеми формування демократичної культури учнівської молоді. Це пов'язано також із загальною гуманізацією суспільства, його орієнтованістю на людину і як наслідок – розширенням прав і свобод громадян як необхідної умови функціонування правової демократичної держави. З іншого боку, виявляються суттєві дефекти законодавчої діяльності у цей складний період, пов'язані з недостатньою орієнтацією законодавців на глибинні закономірності відносин, що регулюються законом. Це виявляється, наприклад, у слабкому контролі за рівнем правосвідомості та демократичної культури населення.

Необхідність більш глибокого дослідження проблеми визначається також завданнями соціального управління процесами, що відбуваються в демократичній культурі молоді, з метою запобігання небажаним варіантам розвитку, потребам соціального прогнозування та наукової оцінки змін, що відбуваються в освітній сфері.

Теорія виховання демократичної культури загалом та молоді зокрема розробляється вченими – представниками багатьох наук. Ці питання розглядалися у різних аспектах у працях вчених – представників педагогічної, соціологічної, філософської, психологічної науки (Т. Андрющенко, І. Бех, О. Демченко, Н. Дерев'янка, Ю. Лимар, О. Овчарук, К. Куц, І. Турчина, О. Пометун, І. Постоленко, Т. Ремех та ін.).

Сьогодні категорія «демократична культура» використовується не лише в політичній сфері. Звичними для сприйняття стали словосполучення: «демократичні форми спілкування», «демократичні відносини»,

«демократична школа» і т. ін., загальноживаною комплексною характеристикою людини є поняття «демократ». Частина цих категорій мають глибоке наукове обґрунтування і точний зміст: демократичний стиль управління (Т. Чернова, О. Філоненко та ін.), демократична (діалогічна) комунікація (Г. Бевз, О. Кочубейник, А. Митко, І. Шпекторенко та ін.), демократичний стиль учителя (Л. Клочек, Н. Мирончук, С. Луців, Л. Прокопець, В. Силоренко, Р. Уайт та ін.), демократичний стиль педагогічного керівництва (О. Герасимчук, Н. Дигалюк, Є. Майданюк, С. Ковпак та ін.).

Проте загалом можна сказати, що проблема виховання демократичної культури молоді залишається малодослідженою. Глибокі якісні перетворення, пов'язані зі зміною політичного устрою нашої держави, соціально-економічних пріоритетів на макрорівні, ціннісних орієнтацій різних груп молоді визначають необхідність оновлення методологічного інструментарію щодо запропонованої проблематики при ефективному використанні вже звичних підходів.

По-перше, необхідно розглянути специфіку формування демократичної культури учнів ЗЗСО як частини суспільства, що визначає майбутнє його розвитку. Це передбачає можливість аналізу проблеми з позицій нових методологічних принципів. По-друге, необхідним є з'ясування теоретичного сенсу переоцінки методології виховання демократичної культури, її зв'язку з більш загальною проблемою соціальних змін, що дозволило б визначити підходи до з'ясування природи цих змін. По-третє, необхідне поглиблення процесів зміни форм та змісту виховання демократичної культури молоді, способів реального його здійснення. Це передбачає аналіз взаємодії суб'єктивних та об'єктивних факторів, що визначають процес виховання демократичної культури учнівської молоді, зокрема учнів початкових класів,

їх розгляд через призму новацій і традицій. Крім цього, потрібне вирішення низки інших конкретних завдань.

З урахуванням вищевикладеного та зважаючи на актуальність проблеми було обрано тему кваліфікаційного дослідження «Формування демократичної культури молодших школярів».

Мета дослідження – розробити та експериментально перевірити педагогічні умови формування демократичної культури молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми формування демократичної культури учнів початкових класів.

2. Уточнити зміст поняття «демократична культура молодшого школяра».

3. Розробити й обґрунтувати педагогічні умови формування демократичної культури здобувачів початкової освіти.

4. Апробувати розроблені педагогічні умови експериментальним шляхом та довести їх ефективність.

Об'єкт дослідження – процес формування демократичної культури молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування демократичної культури молодших школярів.

Методи дослідження: аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з теми дослідження; моделювання, прогнозування, педагогічний експеримент, спостереження, бесіда, анкетування; статистичні методи обробки експериментальних даних.

Теоретичне значення та наукова новизна дослідження полягає в тому, що визначено методологічні підходи та принципи формування демократичної культури здобувачів початкової освіти; уточнено зміст поняття «демократична культура молодшого школяра»; визначено педагогічні умови

формування демократичної культури молодших школярів; проаналізовано форми, методи, технології формування демократичної культури молодших школярів з урахування їх становлення як особливої вікової групи; розроблено методичку формування демократичної культури учнів початкових класів з метою реалізації визначених педагогічних умов.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані в практичній діяльності педагогів початкової школи, в процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів до вирішення виховних завдань, в системі підвищення кваліфікації педагогів, а також під час викладання навчальних дисциплін у ЗВО.

База дослідження:

Апробація результатів роботи, публікації. Апробація роботи здійснювалася шляхом повідомлення її результатів на щорічних студентських наукових конференціях у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника; VII Усеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (13–14 лютого 2025 р., м. Глухів); V Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку початкової освіти» (14 травня 2025 року, м. Рівне); IX Міжнародній науково-практичній конференції для молодих науковців «Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення» (28 травня 2025, м. Ніжин); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції для студентів та молодих науковців «Вивчення та впровадження ідей Василя Сухомлинського в практику сьогодення» (8 жовтня 2025 р., м. Кропивницький); III науковій конференції «ZJEDNOCZENI NAUKA» (11 червня 2025 р., м. Хелм, Республіка Польща); науково-практичній конференції науковців та студентів з

міжнародною участю «Молодь і освіта в умовах викликів XXI століття» (19 травня 2025 р., м. Івано-Франківськ).

За результатами дослідження опубліковано наукову статтю.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1 Демократизація освіти як провідний напрям її реформування

Демократія, що означає у буквальному перекладі з грецької мови «народовладдя», визначається в «Енциклопедичному словнику з державного управління» як політичний лад, порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами за участю та в інтересах народу; практичне втілення ідеалів свободи, справедливості, рівності можливостей, людських прав; соціальна активність, участь громадян в ухваленні та здійсненні суспільних рішень, ужитті громади, розв'язанні проблем [27, с. 134]. Історія людства переконливо свідчить, що демократія є соціально-політичною системою, яка постійно розвивається. Сучасна демократія сприймається як прояв і досягнення передусім західної цивілізації. Західна демократія складалася в умовах дуалізму влади (церковна та світська), боротьби за зменшення зловживань влади і полягала в боротьбі за права особистості, її автономію від державної влади та суспільний договір, який обмежував би втручання права. Саме право стало основним способом регулювання суспільних відносин.

Поняття «демократичний» є міждисциплінарним і характеризує якісний стан тієї чи іншої характеристики сфери соціальних взаємодій. Часто воно розглядається в дихотомічній парі та протиставляється поняттям «авторитарний», «адміністративно-командний», «жорсткий», які мають

негативний регресивний зміст. Демократичне спілкування (управління, керівництво тощо) розглядається як позитивне, передове, ефективне.

Тенденція до демократизації життя українського суспільства призвела до того, що дедалі популярнішим стає ідеал демократичної освіти. Суть демократичного ідеалу освіти можна сформулювати досить просто. Вона полягає в тому, що демократична школа здатна і має підготувати школярів до життя в демократичному суспільстві [17, с. 23]. Виділяють кілька напрямів, що становлять проблематику демократичної освіти:

- підготовка дітей до виконання функцій громадян демократичної держави;
- підготовка дітей до участі у демократично організованому громадському житті;
- забезпечення рівних можливостей для здобуття освіти всіма дітьми; підготовка дітей до життя у багатонаціональному та полікультурному суспільстві;
- підготовка дітей до демократично організованої трудової сфери;
- забезпечення активної ролі школи в демократичній освіті суспільства;
- забезпечення демократичного управління системою освіти загалом та окремими її інститутами [8, с. 32].

Вочевидь, це різноманіття трактувань демократичної освіти фактично можна звести до двох основних позицій: по-перше, підготовка школярів до життя в демократичних умовах – навчання демократії; по-друге, функціонування та розвиток системи освіти та всіх її інститутів як демократично організованої сфери.

Демократизація освіти – це використання демократичних принципів, реорганізація системи освіти на демократичних засадах, що передбачає взаємозв'язок прав і обов'язків учнів; дотримання суспільних вимог до рівня

реалізації інтересів та потреб особистості; реалізація засад співробітництва в освіті.

Демократизація як основний компонент функціонування і розвитку національних систем освіти та виховання забезпечує можливість масової освіти та освіченості, що є характерною рисою сучасної світової спільноти. В Україні демократизація освіти пов'язана з гуманістичною (гуманною) педагогікою. У сучасних формулюваннях освіти та педагогіки гуманізм і демократія розглядаються як нероздільні аспекти. Відображенням цього є становлення концепції цілісної гуманістичної демократичної традиції в педагогіці [41, с. 51 Теоретико-процесуальне ядро гуманістичної педагогічної традиції містить низку положень, що відображають педагогічні цінності, які визначаються соціально-культурними «очікуваннями часу».

Поступово демократизація, впровадження її принципів в освітній процес з усією очевидністю проявилися в особистісно-орієнтованій освіті, визнаній на всіх рівнях у вітчизняній педагогіці та практиці. С. Яценко вважає, що прообразом педагогічної культури ХХІ ст. виступає особистісно-орієнтована освіта, тобто така освіта, в центрі якої стоїть людина, яка пізнає і творить культуру через діалог, обмін смислами, конструктивну творчість групи. Це освіта, яка забезпечує особистісно-смісловий розвиток учнів, їх індивідуальність, здатність до самозміни та культурного саморозвитку [98, с. 119].

Демократична спрямованість української освіти – це сукупність пріоритетів, які забезпечують орієнтацію педагогічної діяльності на демократичні принципи, цінності в освітньому процесі з метою виховання вільно мислячої, творчої особистості, здатної бути повноцінним політично активним громадянином, готовим до участі у створенні громадянського суспільства [48, с. 123]. Саме така особистість потрібна нашому суспільству сьогодні. Вітчизняна теорія та практика освіти проєктують нову парадигму

освіти з урахуванням основних міжнародних документів про права людини [29]. Вона простежується в прагненні забезпечити єдність гуманістичних і демократичних установок, покликана створити освітнє середовище для реалізації потенціалу кожного окремого учня, його щастя та життєвого успіху за умов громадянського суспільства, продуктивного співробітництва.

Демократична освіта - це ключ до досягнення важливої мети розвитку громадянського суспільства України. Демократична освіта формує демократичну культуру. Формування демократичної культури досягне своєї мети, якщо розпочинати цю роботу ще з дошкільного віку, послідовно та системно продовжуючи її у загальній, вищій та додатковій професійній освіті. Розвиток демократичної культури безпосередньо пов'язаний з правовою культурою, є важливою складовою сучасної людини незалежно від країни проживання.

Таким чином, принцип демократизації як необхідний компонент функціонування та розвитку національних систем освіти і виховання є основоположним інструментом формування ментальності нового покоління молоді, яке усвідомлює, що освіта – це фактор визнання та поширення демократії в сучасних умовах. Демократична освіта, яка сприймає толерантність як основу формування нової культури тісної взаємодії, має бути чутливою до питань культури, традицій та гендерних відмінностей, підтримувати й поширювати демократичні здобутки у всіх країнах, особливо в суспільствах у період трансформації. Демократична освіта має бути невід'ємною частиною освіти кожного громадянина у всіх країнах і повинна розглядатися такою ж суттєвою, як читання, письмо, природничі науки та математика.

Демократизація освіти була заявлена як системоутворюючий принцип шкільних реформ, які розпочалися ще в період перебудови наприкінці 1980-х років і були продовжені в наступні десятиліття. Процеси, що відбуваються

сьогодні в суспільстві, тенденції розвитку освіти на початку XXI століття стимулюють розробку демократичної педагогіки як особливу філософію освіти. Демократична педагогіка сприяє усвідомленню головного завдання сучасної освіти, яка полягає в тому, щоб виступити активним організатором і особистості, і суспільства, і держави, гармонізуючи кожен з цих сфер їх взаємозв'язком [89, с. 135].

Особливість демократичної педагогіки полягає в тому, що вона, прагнучи створити максимально сприятливі умови для розвитку та реалізації (самореалізації) кожної людини, вчить її вчитися, діяти та спілкуватися, приділяє особливу увагу проблемі гармонізації інтересів окремої людини та групи (суспільства, спільноти). При цьому в основі демократичної педагогіки лежить визнання того, що:

а) людина стає людиною, лише взаємодіючи, спілкуючись із іншими людьми;

б) успішність людини безпосередньо пов'язана з її здатністю до співпраці, конструктивної міжособистісної взаємодії;

в) вільний та продуктивний розвиток кожної людини є умовою та результатом вільного і продуктивного розвитку всіх;

г) найбільш ефективними механізмами, що дозволяють гармонізувати інтереси людини з інтересами людей, які оточують її, суспільства в цілому є механізми демократії, які педагогічно переосмислюються і ефективно використовуються в теорії та практиці освіти [47].

Специфічні виховні завдання початкової школи у найзагальнішому вигляді пов'язані з формуванням в особистості дитини позитивної «Я-концепції», загальнолюдських цінностей (плюралізму, поваги до прав людини та закону, милосердя, взаєморозуміння, соціальної відповідальності тощо). Ця робота базується та добровільному включенні дітей у соціально орієнтовану діяльність. Школа є потенційним гарантом прав учнів на

розвиток, збереження індивідуальності; на свободу думки, совісті та релігії, на освіту; на гру та відпочинок та ін., закріплених Конвенцією про права дитини [37]. Іншими специфічними ланками цього механізму є спільна соціально корисна діяльність та забезпечення під час її розвитку соціальних позицій особистості.

Спрямованість на реалізацію прав дитини визначає й основні риси методики організації життєдіяльності класу в початковій школі, а саме: поліваріантність поєднань у ній пошуку, гри, діалогу, змагання, творчості, які найбільше відповідають віковим особливостям дітей, так само як особливостям належного буття дитини в умовах шкільної освіти [38, с. 12].

Школа по праву сприймається сьогодні як найважливіша складова виховного простору в сучасному суспільстві. Тому вона вимагає постійної уваги та підтримки з боку суспільства та держави як структура, що органічно поєднує в собі виховання, навчання і розвиток особистості дитини.

Процес демократизації початкової школи характеризується:

- різноманітням видів діяльності, що задовольняє різні інтереси, схильності та потреби учнів;
- особистісно-орієнтованим підходом до школярів, створенням «ситуації успіху» для кожного;
- створенням умов для розвитку мотивації особистості до пізнання та творчості, самореалізації, самопізнання, самовизначення;
- визнання за учнем права на помилку у виборі, права на перегляд можливостей у самовизначенні;
- застосуванням таких засобів визначення результативності просування дитини в межах навчальної програми, які допомогли б їй простежити щаблі власного розвитку та стимулювали б цей розвиток [48, с. 118].

Дитина, вступаючи до школи, прагне реалізувати свої потреби у діяльності, серед яких виділяють:

- творчі (креативні) потреби, зумовлені як бажанням батьків розвинути індивідуальні здібності дітей, так і прагненням дітей до самореалізації в обраному виді діяльності;

- пізнавальні потреби дітей, які визначаються прагненням до розширення обсягу знань, у тому числі й у галузі, що виходить за рамки програм шкільної освіти;

- комунікативні потреби дітей у спілкуванні з однолітками, дорослими, педагогами;

- компенсаторні потреби, викликані прагненням до додаткових знань;

- дозвільні потреби дітей, обумовлені прагненням до змістовної діяльності у вільний час.

Результатом включення в активну діяльність із реалізації цих потреб є стан включеності, що характеризується інтеріоризацією мети діяльності; безпосередньою участю у ній; виконанням певних дій, які приносять особистості задоволення власних інтересів та потреб; задоволеністю міжособистісними відносинами, що виникають у процесі діяльності.

Саме початкова школа через свою специфіку ефективно формує у школярів відчуття власної гідності, позбавляє звички діяти лише за підказкою, стимулює пошук самостійних оптимальних рішень, дозволяє засвоювати знання в тому темпі та обсязі, які відповідають індивідуальним здібностям учнів. Особистісно-орієнтований підхід передбачає допомогу молодшим школярам в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті своїх можливостей, становленні самосвідомості, у здійсненні особистісно значущих та суспільно прийнятних самовизначення, самореалізації та самоствердження. Відповідно до такого підходу закони духовного і фізичного розвитку, процеси та зміни, що відбуваються у внутрішньому світі учня, служать головними орієнтирами в освітній діяльності. Успішність

школяра виступає головним результатом педагогічної діяльності, а міра цієї успішності визначається лише щодо кожного учня як особистості.

Соціалізація дитини здійснюється успішно, якщо педагог враховує зміни, що відбуваються в ній, її індивідуальні особливості, виявляє такт і делікатність у поводженні з нею. Учень має відчувати дружнє ставлення педагога як старшого, досвідченішого товариша, з яким можна порадитися, поділитися сумнівами, думками, почуттями. Він має бути впевнений, що дорослий його зрозуміє, за необхідності надасть допомогу, не тішитиметься з невдач [10, с. 52].

Результати спостережень за особистісними змінами та сферою інтересів кожної дитини необхідно ретельно фіксувати протягом усього навчання дитини в початковій школі. Така інформація дозволить отримати загальну картину її особистісного розвитку:

- загальні тенденції, закономірності в особистісному зростанні, динаміці особистісних проявів;
- індивідуальні особливості учнів, що впливають на ефективність їх роботи;
- оптимальні способи впливу на школяра;
- розвиток спостережуваних якостей під впливом діяльності в класі та відповідне коригування методики роботи з кожним учнем;
- напрями подальшої роботи на основі одержаних результатів.

Критеріями оцінки реалізації особистісно-орієнтованого підходу у діяльності молодших школярів виступають:

- ціннісний, світоглядний компонент, тобто система цінностей чи життєвих смислів;
- культурологічний компонент, тобто рівень освоєння культури;
- компонент соціалізації, накопичення суспільного досвіду, досвіду громадянської поведінки та самовизначення особистості;

- особистісний компонент, пов'язаний з розвитком здатностей особистості до самопізнання, самореалізації, самоконтролю, самоорганізації;
- природовідповідний компонент, пов'язаний зі здоров'ям, фізичним розвитком.

Демократизація шкільного життя на етапі початкової освіти має особливе значення, бо розглядається як перспективна модель організації громадянського суспільства. Крім того, саме в дитячому віці у міру формування досвіду участі у суспільному житті закладаються основи багатьох особистісних якостей, що визначають соціальну активність особистості впродовж подальшого життя [12].

Демократизація початкової школи має значні «соціальні потенціали», до яких насамперед слід віднести:

- соціально-педагогічний, виховний потенціал, виражений у цілеспрямованому розвитку соціальної активності дітей, сприянні їх ефективній соціалізації, розвитку соціальної компетентності, демократичної культури та національної гідності;
- соціально-економічний потенціал, що відображає економічно вигідне та ефективне вирішення гострих соціальних проблем, таких, як боротьба з дитячою злочинністю та правопорушеннями, наркоманією, ігровою залежністю та ін;
- соціально-культурний потенціал, що виявляється в утвердженні соціально цінних норм суспільного життя; збереженні та примноженні культурних традицій народу, конкретного регіону, території [69, с. 248].

При цьому власне виховний потенціал початкової школи в плані демократизації ще недостатньо вивчений. Як вважає М. Севастюк, педагогіці ще належить виявити потенційні ризики та можливості процесів демократичного взаєрозвитку людини та суспільства [69, с. 246].

Провідну роль у демократизації початкової освіти відіграють дорослі, які мають авторитет, високу громадянську позицію, професіоналізм, люблять дітей і знають, як з ними працювати. Місією вчителя ЗЗСО загалом та початкової школи зокрема є емоційне і моральне оздоровлення суспільства й нації в цілому, захист прав дитинства та спонукання до усвідомленої самостійної участі у соціальному прогресі.

Надихаюча місія дорослих – пробуджувати в дітей інтерес до життя, надихати їх на безкорисливе служіння людям, суспільству, Вітчизні, зміцнювати та підтримувати в них віру в необхідність і затребуваність їхньої соціальної творчості. За змістом місія педагога передбачає мобілізацію зусиль учнів, інших дорослих на служіння суспільству.

Підтримуюча місія вчителя передбачає забезпечення комфортного існування в школі кожному учневі, роз'яснення його затребуваності в колективній творчій діяльності, відсутність будь-якого насильства у відносинах із дітьми.

Захисна функція педагога зумовлена, з одного боку, необхідністю дотримання Конвенції про права дитини, а з іншого – частою всездозволеністю дорослих в умовах недосконалості правового поля, особливо щодо дітей. Функція передбачає розроблення та встановлення статутних правил поведінки дорослих, які категорично забороняють будь-який прояв морального, фізичного, психологічного, сексуального насильства над дітьми в освітніх установах.

Організаторська функція – внесення в дитяче середовище та середовище самих дорослих певного порядку і системи відносин, створення структури, розроблення стратегії і тактики діяльності, визначення в дитячому середовищі та середовищі дорослих певних структурних ролей; забезпечення контактів з іншими дорослими – батьками, педагогами,

психологами – з метою мобілізації їхнього потенціалу для досягнення мети демократизації шкільного середовища.

Формувальна функція педагога – це встановлення та утвердження на практиці моральних цінностей і правил, демократичного стилю, тону відносин як у дитячому середовищі, так і в середовищі дорослих як суб'єктів освітнього процесу.

Іміджмейкерська функція – розробка системи символів, ритуалів, форм, традицій у шкільному колективі, а також порядку їх використання з метою створення та утвердження в масовій суспільній свідомості нового сучасного іміджу лідера [43, с. 83].

Педагог, якому довірено життя і діяльність дитини як на уроках, так і поза ними, у вільний час, повинен нести високу відповідальність за життя дитини (фізичне та духовне), її моральні установки, вчинки, відносини з товаришами. Тому педагог має бути дуже відповідальною та освіченою людиною. Коли вчителю доводиться працювати з дитячим колективом, він мимоволі відчуває силу дитячої солідарності, дитячої спільноти та, природно, змушений будувати стосунки з дітьми на демократичній основі, що сприяє створенню сприятливого середовища для них. Педагогічна позиція на основі створення відносин діалогу «людина – людина» сприяє становленню суб'єктної позиції дитини. Основу такої позиції становить власне виховна діяльність учителя, яка здійснюється не поза колективом дітей, а «збоку», не за наказами, розпорядженнями, а «всередині» колективу, у процесі безпосередньої повсякденної життєдіяльності дітей.

У виховній діяльності вчителя фокусується його громадянська позиція, відображаються особисті якості, духовні цінності, життєві принципи, погляди як особистості і людини. Він повинен допомагати своїм вихованцям набутися позитивного життєвого досвіду, який, безперечно, стане в нагоді їм у житті.

Великий методологічний потенціал має також навчання дітей приймати відповідальні рішення. Це є одним із пріоритетних зобов'язань держав, які підписали Конвенцію ООН про права дитини. У процесі розвитку розуміння цих прав виник термін «участь дітей у прийнятті рішень, які зачіпають їх інтереси» (R. Hart, F. M. Newmann, S. D. Lamborn). Згодом участь дітей у прийнятті рішень стала одним із ключових принципів політики, орієнтованої на захист та розвиток дитини, у тому числі й в Україні.

Очевидно, що реалізація цього процесу має соціокультурну специфіку, у зв'язку з чим також є важливим звернення до аналізу зарубіжної практики, представленої досить значною і різноманітною кількістю проєктів та досліджень, що розкривають його сутність, структуру. Проте сучасні дані про рівень теоретизації проблеми участі дітей у зарубіжній практиці характеризуються фрагментарністю, слабким методологічним обґрунтуванням, що призводить до поверхневих висновків та результатів, які не можуть бути використані для розвитку вітчизняної освіти.

У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених цілком очевидне вичленування теоретико-методологічних підходів (правового, соціального, особистісного та ін.), що становлять основу розуміння сутності участі дітей у такому демократичному процесі, як прийняття рішення, і становить складний соціально-педагогічний феномен. Так, наприклад, особистісний підхід орієнтований на розширення можливостей і талантів дітей, розвиток їхніх особистісних якостей. Це передбачає вироблення певної позиції стосовно себе, до оточуючих, до всього світу, здатність вчитися та розвиватися і має бути пережите кожним особисто. У цьому контексті йдеться не про разову участь у певному проєкті чи ініціативі, а безперервний процес, що сприяє формуванню культури участі у всіх сферах життєдіяльності дитини: у сім'ї, школі, у суспільстві загалом.

Таким чином, орієнтація на той чи інший підхід задає не тільки певний погляд на об'єкт (у даному випадку - участь дітей у прийнятті рішень), але також може задавати органічне поєднання теорії (або концептуальних поглядів) з низкою методів, які в сукупності дають те чи інше відображення реальності, і далі - дизайн перетворюючої практики (через відповідні технології).

Крім виділених підходів, в зарубіжних дослідженнях подано спроби змістовного аналізу наповнення участі. Так, наприклад, Leo Fieldgrass зазначає, що в сукупності «участь складається з когнітивного, емоційного та поведінкового (діяльного) компонента» [104, с. 3]. Когнітивний компонент стосується інформації про акції, конференції, які відбуваються за участю дітей, знання про соціальні інститути та їх функції, про соціальні норми, соціальні проблеми, на які діти могли б вплинути. Діяльнісний компонент залежить від законодавчої бази, яка регламентує захист дітей; наявності та кількості інститутів, які забезпечують захист та допомогу дитині; ресурсів, які мають організації; поінформованості та готовності дорослих залучати дітей до участі у прийнятті рішень. Емоційний компонент має однозначний контекст і включає такі критерії, як відчуття дитиною безпеки, віра у свої можливості та сили, задоволеність від проєктів, до яких вона залучена, позитивне ставлення до соціальної діяльності [103; 104].

Велика увага в зарубіжних дослідженнях приділяється проблемі ставлення до дітей. Дитина розглядається не просто як індивід і член суспільства, а як комплекс різних граней: людина, соціальний статус, набір потреб, прав і відмінностей, що у сукупності дає розуміння як соціального діяча [104, с. 32]. Це ключове розуміння дитини, яке передбачає врахування її потреб, прав, можливостей, інтересів.

Незважаючи на те, що Конвенція ООН про права дитини та інші законодавчі акти, які захищають права дітей, позиціонують дитину як

активного суб'єкта своєї життєдіяльності, і в тому числі соціального життя, на практиці багато дорослих не готові йти на співпрацю, зберігається зневіра у сили та можливості дитини, прагнення обмежити її діяльність. Інтереси дітей часто ігноруються у державній політиці, і ця практика потребує змін культурних традицій щодо дітей, вимагає від дорослих, щоб вони навчилися слухати те, що говорять діти, та приймати їх всерйоз, щоб дорослі визнали цінність їхнього досвіду, поглядів та проблем.

Державна політика, яка безпосередньо чи опосередковано впливає на дитячі життя, активно здійснюється, але не завжди з урахуванням сприятливого прогнозу. Наприклад, у більшості країн світу є орієнтація на поліпшення можливостей отримання якісної освіти дітьми. Однак дуже небагато країн враховують, наскільки ефективні методи навчання, актуальний навчальний план, що необхідно, щоб сприяти кращому включенню дітей у процес, як впровадити більш демократичні структури управління, що мають позитивний вплив на взаємовідносини педагогічного колективу та учнів.

У дослідженнях G. Lansdown, P. Fernandes, L. Fieldgrass [103; 104; 105] наголошується, що позитивне ставлення до дітей, віра в їх можливості і вміння розпоряджатися досвідом та знаннями, урахування їх думки сприяють розвитку гуманістичних основ особистості дитини: діти виробляють повагу до поглядів інших, здатність і готовність слухати інших, здатність висловити власну думку.

Друга проблема, яка найчасніше піднімається в дослідженнях – це формалізм в організації участі. Такий підхід формує у дітей цинізм та відсутність активної участі в суспільному житті. Ці якості не завжди є проявом пасивності, відсутності інтересу до суспільних та політичних питань. Чимало дітей у багатьох країнах світу вважають, що їхні погляди не мають значення, що вони не можуть впливати на будь-які процеси та результати. Звідси

виникає зневіра у власні сили та можливості соціальних структур. Водночас практика показує (і це демонструють дослідження зарубіжних авторів), що діти справді зацікавлені у більшому впливі на суспільне життя.

Таким чином, аналіз та порівняння участі дітей у прийнятті рішень у різних зарубіжних дослідженнях свідчить про те, що поряд з унікальністю, обумовленою соціальними, економічними, культурними особливостями та традиціями кожної країни, процесу участі властиве й дещо спільне. По-перше, це концептуальне базування на теорії захисту дитини, її правах і гуманістичних засадах, які утверджують цінність особистості дитини, повагу до неї та її поглядів. По-друге, розуміння великої ролі (як позитивної, так і негативної) дорослого, зокрема педагога, який забезпечує дитину знаннями, необхідними їй для життя в соціумі та активної участі в ньому, створює умови для її активної діяльності з метою реалізації особистісного потенціалу, забезпечує включення дитини в соціокультурні процеси, залучення до цінностей, норм та правил. По-третє, розуміння значущості самого процесу участі дітей у прийнятті рішень, оскільки він впливає на дитину, яка завдяки ньому розвивається; на дорослого, який може змінити свої погляди та розширити свій досвід; на установи та організації, які можуть завдяки участі дітей покращити свою діяльність.

Таким чином, проблема виховання демократичної культури всіх учасників виховного процесу є актуальною в сучасних умовах. Реалізація зазначених вище підходів, на наш погляд, може підвищити ефективність цього процесу. Моделі нормативних ситуацій для розвитку демократичної культури учнівської молоді розробляються як вітчизняними, так і зарубіжними філософами, педагогами, психологами відповідно до рівня соціального розвитку суспільства, його ідеалів, установок, норм. Найбільш ефективний шлях модернізації системи освіти та виховання – це оновлення змісту діяльності учнів, створення високоефективного освітнього середовища.

1.2 Концептуальні засади формування демократичної культури учнів початкових класів

Після набуття незалежності наша держава розвивається під гаслами демократизації всіх сфер суспільного життя: політики, економіки, мистецтва та, звичайно ж, освіти. Учені і відомі державні діячі стверджують, що майбутнє України пов'язане з розвитком культури демократичних відносин. Проте проблеми, з якими ми стикаємося в суспільстві, демонструють явну відсутність демократичної культури у великої частини наших співгромадян. Причин цього можна знайти багато: незначний історичний досвід демократії в нашій країні, неготовність бюрократичної системи різних рівнів працювати на цивілізованій основі та, безумовно, відсутність цілеспрямованої роботи у цьому напрямі в освітніх установах.

Поняття «демократична культура особистості» з'явилося в педагогічній науці відносно недавно і є недостатньо теоретично обґрунтованим. Проте існують різні погляди на визначення цього поняття. У роботах О. Халіної ця категорія розглядається як міра соціального розвитку людини, що визначає її прагнення та здатність до ефективної соціальної взаємодії на основі гуманізму [86]. У працях Я. Трач демократична культура особистості представлена як особливий вид демократичної діяльності людини, який дозволяє повною мірою розкрити її потенціал у всіх сферах відносин [81, с. 32]. І. Постоленко досліджуване поняття пов'язує із системою демократичних цінностей як культурних універсалій, що регулюють життєдіяльність людей у суспільстві [62, с. 69]. Очевидно, що поняття «демократична культура особистості» має яскраво виражений соціальний характер і пов'язане із регламентацією відносин людей у суспільстві.

Аналіз різних точок зору на означене поняття дозволяє дійти висновку, що ця категорія може розглядатися у двох аспектах – особистісному і громадському.

По-перше, демократична культура сприймається як комплекс цінностей і зразків поведінки особи і суспільства, діяльність політичних інститутів, які забезпечують громадянам організовану участь у владі та контроль над нею [69, с. 246].

По-друге, демократична культура – це система взаємозалежних, старанно продуманих і суворо дотримуваних процедурних норм (законів, указів, статусів, регламентів, розпоряджень, етичних правил та ін.), що забезпечує правовий захист волевиявлень особистості, демократизацію політичного життя суспільства [89, с. 140].

По-третє, демократична культура – це вид політичної культури, який характеризує технологію формування політики, що ґрунтується на демократичних правилах прийняття керівних рішень [62, с. 70].

Визначення змісту демократичної культури особистості об'єктивно детерміноване реальними умовами суспільного та політичного культурно-демократичного буття колективу, регіону, країни, цивілізації, конкретно-історичним ступенем розвиненого суспільства та особистості, загальнокультурної зрілості індивіда.

В аксіологічному особистісно-індивідуальному аспекті демократична культура особистості може бути визначена як сукупність цінностей і норм (свободи, справедливості, прав та обов'язків, відповідальності, самосвідомості та інших), спосіб їх діяльній самореалізації в системі соціальних, політичних, економічних, правових та соціокультурних відносин людей, що базуються на розкритті можливостей.

Демократична культура особистості реалізується у соціальних взаємодіях. Поняття «взаємодія» вбирає різнохарактерні зв'язки, прямі та зворотні впливи, процеси обміну (інформацією, емоціями, енергією), спілкування, форми спільної діяльності людей у різних ситуаціях. Для

педагогічної системи школи категорія «демократична культура особистості» є метою її діяльності.

Культура може розглядатися як якісна характеристика різних галузей життя. Найважливішими характеристиками розвитку особистості сьогодні є її комунікативна культура, управлінська культура, педагогічна культура та ін., причому компонентний аналіз різних типів культури показує, що вони забезпечують відповідно здатність до демократичної комунікації, демократичного управління, демократичного педагогічного спілкування і т.ін.

Існує багато сучасних досліджень, в яких та чи інша більш проста чи більш складна сторона «культурності» поведінки людини висвітлюється сама по собі, поза зв'язком з іншими: культура сімейних відносин, культура праці, культура поведінки, ділова культура і т. ін. Педагогіка, як і багато гуманітарних наук, змушена «препарувати» людину та основні напрями її формування як особистості, однак проникнення в сутність кожного явища можливе лише через розуміння його зв'язків з іншими явищами. Культура різноманітна та невичерпна для освоєння в межах одного людського життя. Кожна епоха, кожен етап розвитку суспільства вносить свої акценти, новий зміст у культуру особистості. Сучасний етап у суспільному розвитку характеризується демократизацією соціальних відносин, боротьбою з традиціями авторитаризму, що дозволяє запропонувати як інтегровану характеристику соціального розвитку людини сучасної епохи демократичну культуру особистості. Введення категорії «демократична культура особистості» в широкому значенні, а не як виду політичної культури, є теоретичним пошуком способу впорядкування соціальних взаємодій демократичного типу та шляхів виховання якостей демократичної особистості. Демократична культура особистості дитини та дорослої покликана розкрити міру соціального розвитку людини як суб'єкта демократизації суспільних відносин.

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо достатньо повним і обґрунтованим таке визначення: демократична культура особистості – це сукупність установок, цінностей та поведінкових стереотипів, які виражають індивідуальну свободу вибору, повагу до прав інших, прагнення до рівності та активну участь у прийнятті суспільних рішень. Така особистість керується соціальними нормами, що не суперечать спільним інтересам, та відповідально ставиться до держави й інших громадян.

Ключовими аспектами демократичної культури особистості є:

1. Індивідуальна автономія - впевненість у своєму праві контролювати власне життя та приймати власні рішення.
2. Рівність - переконання, що кожна людина має однакові можливості впливати на суспільні рішення та встановлення правил.
3. Свобода слова та думки - необхідність поважати та захищати право кожного на висловлення своєї думки, що є важливою основою демократії.
4. Активна участь - готовність брати участь в управлінні державою та житті суспільства як безпосередньо, так і через представників.
5. Відповідальність - розуміння своєї відповідальності перед суспільством, державою та дотримання законів.
6. Повага до спільних цінностей - діяльність особистості має бути співрозмірна інтересам суспільства і не суперечити їм. [23].

Формування основ демократичної культури починається ще в ранньому дитинстві, а школа як соціальний інститут реалізує завдання виховання дітей, має великі можливості для організації роботи в цьому напрямі. Сучасні нормативні документи, що регламентують організацію освітнього процесу в школах та інших освітніх установах, також однозначно зорієнтовані на їх демократизацію. Однак аналіз наявної психолого-педагогічної літератури та досвіду роботи окремих освітніх установ показав, що цьому питанню приділяється недостатньо уваги. Ми спостерігаємо практично повну

відсутність методичного супроводу цього процесу та реальної практики щодо цілеспрямованої реалізації демократичних принципів в освітніх установах. Результати досліджень щодо визначення рівня сформованості демократичної культури учасників освітнього процесу також свідчать про недостатній її розвиток, нерозуміння суті окремих її принципів та виявляють низький рівень сформованості умінь, характерних для розвиненої демократичної культури особистості.

Аналіз положень основних нормативних документів та їх зіставлення з реальним станом досліджуваного процесу дозволяє виділити такі суперечності, що спостерігаються в сучасній системі освіти:

- створення нових документів, що регламентують освітній процес, з одного боку, та неготовність освітніх установ реалізувати положення цих документів на практиці - з іншого боку;

- необхідність здійснення освітнього процесу на основі нових демократичних принципів та протидія цьому з боку педагогів, які реалізують «старі, але перевірені» методи і форми роботи;

- потреба учнів у демократичній взаємодії з дорослими та неготовність останніх встановлювати демократичні відносини з дітьми;

- прагнення передової частини педагогів до перебудови системи відносин в освітній установі на основі демократичних принципів та відсутність необхідного методичного забезпечення для цього [41, с. 49].

Провідною ідеєю виховання демократичної культури учнів є розвиток взаємодії учасників освітнього процесу на основі партнерства, співробітництва, поваги та прийняття позиції один одного, що передбачає добровільну участь дорослих і дітей у спільній діяльності та самоврядуванні [70, с. 6]. Реалізацію цієї ідеї забезпечують положення низки методологічних підходів.

Правовий підхід задає контекст сприйняття дітей як повноправних громадян, які мають права і можливість брати участь у прийнятті рішень у контексті основних прав людини. Діти є соціально активними суб'єктами своїх власних життів та життя всього суспільства. Уряди країн повинні стимулювати бажання громадян брати участь у всіх сферах життя. Залучення дітей до участі є основним компонентом розробки програм захисту та реалізації прав дитини.

Соціальний підхід передбачає зміст, пов'язаний з розвитком у дітей політичних та соціальних компетенцій, формуванням політичних і соціальних цінностей, покращенням соціального середовища. Питання влади та життя суспільства «є результат поєднання сил і здібностей кожного... Відповідальність лежить на всіх і на кожному окремо, обов'язки розділені між кожним і вимагають взаємодопомоги, тому основний акцент має бути зроблений насамперед на суспільних, а не на психосоціальних перспективах» [99, с. 4].

Рефлексивно-діяльнісний підхід передбачає врахування психофізіологічних особливостей дітей та спирається на активну позицію всіх учасників освітнього процесу, на розвиток певних смислових і ціннісних утворень, що забезпечують становлення людини як суб'єкта власної життєдіяльності [55, с. 92]. Завдяки рефлексії розвивається здатність до побудови оптимальних відносин у соціумі, до вирішення різноманітних суперечностей (як зовнішніх, так і внутрішніх), а також наявність Я-концепції, що сприяє реалізації здібностей та потреб особистості.

Особистісно орієнтований підхід дозволяє забезпечувати та підтримувати процеси самопізнання, самореалізації особистості, всіх учасників освітнього процесу, розвитку їхньої індивідуальності. Технологічний арсенал особистісно орієнтованого підходу, на думку І. Беґа, складають методи та прийоми, що відповідають таким вимогам, як

діалогічність, діяльнісно-творчий характер, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку дитини, надання учневі необхідного простору свободи для прийняття самостійних рішень та творчості [6, с. 113].

Суб'єктно-орієнтований підхід. Про сформованість демократичної культури можна судити з того, наскільки людина реально має суб'єктні повноваження і вміло використовує їх у діяльності, спілкуванні та відносинах з іншими людьми [78, с. 39]. Суб'єктна позиція учасника освітнього процесу характеризується:

- усвідомленням та прийняттям цілей спільної діяльності;
- адекватністю оцінки своїх здібностей та можливостей, критичністю щодо себе та оточуючих;
- здатністю діяти самостійно та приймати відповідальні рішення;
- потребою в самовизначенні та самоактуалізації;
- спроможністю аналізувати власну діяльність, рефлексивно ставитися до своїх дій і навколишнього світу.

У сучасній науці суб'єктність пов'язана також із вибором, здійснюваним людиною в певній ситуації, і тому необхідно формувати готовність учнів здійснювати цей вибір взаємоприйнятним всім учасників взаємодії способом. Однак навіть за умови грамотної організації цілеспрямованого процесу соціальної адаптації неможливо навчити дитину чинити «правильно» в кожному конкретному випадку здійснення вибору. Тому ми вважаємо, що розвинена демократична культура дозволяє виробити певний алгоритм ухвалення рішення у будь-якій соціальній ситуації за рахунок сформованості всіх її компонентів. Крім цього, саме різноманіття ситуацій, в які потрапляє дитина в процесі взаємодії різних рівнів (у навчальній діяльності, позакласних заходах, поза школою), сприяє накопиченню її соціального досвіду і підвищує ефективність процесу виховання демократичної культури.

Таким чином, при організації виховного процесу суб'єктність позиції всіх його учасників передбачає:

- створення спеціальних ситуацій, які стимулюють зміну рольової позиції, насамперед учнів;
- постійну зміну ситуацій взаємодії, що сприяє формуванню мобільності та гнучкості поведінки, забезпечуючи ефективність процесу соціалізації;
- реалізацію відносин співробітництва та розвиток системи самоврядування.

Реалізація положень зазначених підходів може бути забезпечена виконанням таких принципів.

1. Принцип діалогічності та партнерства.

Цей принцип передбачає, що у взаємодії учасників освітнього процесу відбувається обмін думками, позиціями, цінностями (інтелектуальними, емоційними, моральними, експресивними, соціальними та ін.), а також спільне продукування ідей. При цьому необхідно сприймати та приймати партнера із взаємодії таким, яким він є, виявляючи повагу та довіру до нього.

Розвинена демократична культура особистості характеризується розумінням важливості взаємодії людей на основі поваги і рівності позицій, прагненням та готовністю знаходити компроміси, умінням домовлятися та здійснювати ефективну взаємодію. Для максимально ефективного розвитку цих здібностей необхідно здійснювати спільне обговорення проблем, що виникають, зберігаючи суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Г. Скиба підкреслює, що в процесі освіти розвивається не дитина, а єдність дитини з дорослим, з якого дитина поступово та частково виділяється як незалежна істота. Індивідуальний розвиток можливий лише в процесі спільної взаємодії [78].

Обмін, продукування та засвоєння знань і цінностей стає ефективним, якщо:

- педагоги прагнуть надати діалогічного характеру взаєминам з дітьми, батьками, соціальними партнерами, використовуючи при цьому дискусії, бесіди, спільне обговорення проблем, що виникають, тощо;
- у зміст життєдіяльності конкретного навчального закладу закладено діалог ідей, норм, цінностей різного характеру;
- зміст та форми організації життєдіяльності, а також середовище освітньої установи створюють умови та можливості для здійснення взаємодії на основі домовленостей та партнерства.

Зазначимо, що діалогічність не передбачає абсолютної рівності між педагогами, дітьми та батьками. Це пов'язано з віковими відмінностями, неоднаковістю життєвого досвіду, асиметричністю соціальних ролей. Однак можлива умовна діалогічна рівність, діалогічне партнерство, що передбачає прояв міжособистісної толерантності, бачення особистості в кожній людині та звернення до індивідуального досвіду кожного учасника взаємодії [42, с. 112].

У педагогічній науці давно доведено пряму залежність ефективності навчання та виховання від активності дитини в цьому процесі [39]. Відповідно і результативність діалогової, партнерської взаємодії багато в чому залежить від активності та самостійності учнів. Саме свідомість діалогу та усвідомленість партнерської позиції багато в чому зможуть забезпечити результативність виховання демократичної культури учасників освітнього процесу.

2. Принцип активності та самодіяльності учасників освітнього процесу.

Самодіяльність - це дії, що здійснюються з власної ініціативи без управління зверху, без розпоряджень, на основі самодетермінації. У процесі розвитку самодіяльності здійснюється опора на активність самої дитини [83, с. 14]. Демократична культура особистості може бути нав'язана ззовні, але процес її формування має будуватися персоніфіковано з урахуванням

можливостей та потреб усіх учасників освітнього процесу. Принцип активності та самодіяльності насамперед зорієнтований на дієво-практичний та комунікативний компоненти демократичної культури: вміння відстоювати свої права та захищати інтереси інших, виконувати обов'язки та рішення, знаходити компроміси, здійснювати ефективну взаємодію. Все це можливе лише за умови реалізації активної позиції всіх учасників виховного процесу.

У педагогічній практиці цей принцип може бути реалізований через:

- розвиток самостійності та ініціативи учасників виховного процесу;
- формування потреби та готовності вдосконалювати свою особистість;
- розвиток рефлексії;
- опору на особистий досвід учасників взаємодії;
- виявлення інтересів та потреб учасників виховного процесу та їх урахування при організації різних видів діяльності;
- спільне цілепокладання, планування та аналіз діяльності;
- розвиток системи самоврядування в дитячому, педагогічному та батьківському колективах, у первинних і загальношкільному колективах.

Особистісна активність може виявлятися в різних соціальних ситуаціях, при вирішенні різних завдань взаємодії, тому будь-який учасник взаємодії повинен гнучко реагувати на зміну соціальної ситуації зміною рольової поведінки.

3. Принцип полірольової взаємодії.

Протягом життя людина засвоює безліч соціальних ролей. Велике значення у цьому процесі відіграє період дитинства, коли закладаються основи успішної соціалізації людини. Соціальна роль - суспільно необхідний вид соціальної діяльності та спосіб поведінки особистості, що несе на собі відбиток суспільної оцінки [96, с. 154]. Сама собою соціальна роль не визначає діяльність і поведінку кожного конкретного її носія в деталях: все залежить від того, наскільки індивід засвоїть, інтерналізує роль. Одні ролі

передбачають встановлення лише формальних відносин для людей із жорсткою регламентацією правил поведінки; інші – лише неформальні; треті можуть поєднувати в собі формальні та неформальні відносини.

Для рівноправної та ефективної взаємодії нам видається необхідним створити умови для освоєння особистістю достатньої кількості різних соціальних ролей, а з іншого боку - надати можливість апробувати різну рольову поведінку в реальних ситуаціях взаємодії. Це дозволить людині надалі відчувати менше труднощів у процесі соціальної взаємодії та гнучко реагувати на зміну ситуації спілкування.

В освітньому процесі дитина вступає у взаємодію з різними суб'єктами – вчителями, учнями (однолітками, молодшими та старшими за віком дітьми), батьками, педагогами додаткової освіти, представниками соціуму та ін. З одного боку, цей факт створює певні труднощі, пов'язані з необхідністю здійснювати ефективну взаємодію з абсолютно різними людьми, освітньому процесу дозволяє збагачувати соціальний досвід кожної дитини за рахунок різноманіття контактів, способів діяльності, можливості вибору та формувати тим самим ефективну полірольову поведінку. Як зазначає В. Ковальчук, різноманітність навчальної діяльності дітей забезпечується гнучкістю та варіативністю побудови навчального процесу, використанням різних педагогічних засобів, способів і варіантів взаємодії дітей різного віку, різноманіттям ресурсів соціуму, розширенням соціальних контактів дітей на навчальних заняттях у школі та поза нею, місцем проведення навчального заняття. У процесі навчання важливо надавати дитині вибір способу організації своєї діяльності (індивідуальний, у групі, парі), різних видів та форм діяльності, способів вирішення навчальних завдань, форм звітності про виконану роботу, при цьому дитина сама визначає темп, обсяг, рівень складності та ступінь самостійності навчальної діяльності [35, с. 67].

Таким чином, різноманітність ситуацій взаємодії, підкріплена грамотною організацією виховного процесу, сприяє успішній реалізації цього принципу.

4. Принцип варіативності, гнучкості, мобільності.

Цей принцип визначається різноманітністю інтересів кожної особистості, її можливостями, різноманітністю ситуацій взаємодії учасників освітнього процесу у школі та суспільстві. Виховання демократичної культури – тривалий процес, який може супроводжуватися різними ризиками та протиріччями. Тому для ефективної організації цього процесу необхідно використовувати різноманітні педагогічні засоби і варіювати зміст діяльності залежно від конкретних умов її реалізації [41, с. 53].

В умовах освітньої установи варіативність має бути забезпечена на різних рівнях:

- гнучкість позиції вчителя, що забезпечує самореалізацію кожної дитини як у навчальному процесі, так і позакласній та позашкільній діяльності;
- надання на навчальному занятті учням можливостей вибору типу, виду та форми завдання відповідно до особливостей їхнього мислення та інтересів;
- реалізація у позанавчальній роботі варіативних програм виховання, які забезпечують задоволення особистісних уподобань усіх дітей;
- створення умов реалізації своїх професійних інтересів для всіх членів педагогічного колективу з можливістю освоювати та використовувати різноманітні освітні технології;
- використання різних варіантів взаємодії з сім'єю та соціальним оточенням з урахуванням місцевих особливостей та можливостей усіх учасників освітнього процесу [41, с. 55].

5. Принцип забезпечення єдності прав, обов'язків та відповідальності учасників виховного процесу.

Цей принцип, характерний для правової держави і виражений у тезі, що «немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав», є, на наш погляд, актуальним й у процесі виховання демократичної культури учнів ЗЗСО. Згідно із запропонованим нами визначенням, демократична культура особистості пов'язана, з одного боку, з розумінням та прийняттям себе, власних особистісних характеристик, а з іншого, - з розумінням законів суспільного життя, завдяки яким можливе здійснення ефективної взаємодії різних рівнів. Цей принцип, таким чином, відображає гармонійне поєднання особистих та суспільних інтересів, взаємну відповідальність та взаємні соціальні вимоги всіх учасників виховного процесу [44].

Успішній реалізації цього принципу сприятимуть адекватні та повні уявлення учасників взаємодії про особливості один одного, розуміння чинних суспільних законів, знання власних прав та обов'язків і прагнення до їх повної реалізації, відносини довіри та взаємної відповідальності один за одного. Особливо ефективна участь суб'єктів освітнього процесу в розробці законів, правил, обов'язків, що визначають відносини між дітьми, дорослими і дітьми, взаємний та колективний контроль за виконанням спільно вироблених прав і обов'язків членів колективу. Таким чином, ефективна реалізація цього принципу неможлива без опори на діалогічну взаємодію та реалізацію партнерської позиції, без активності учасників виховного процесу та мобільного їх реагування на зміну соціальної ситуації [47].

Загалом задля забезпечення високої ефективності процесу виховання демократичної культури необхідне комплексне використання зазначених принципів.

6. Принцип толерантності.

Модернізація систем освіти відбувається на основі демократизації та гуманізації освітнього процесу, середовища, інститутів. Завдяки демократизації освіти, розвитку нових інформаційних технологій та засобів відбувається функціонування та розвиток національних систем освіти. Демократизація здатна забезпечити єдиний освітній простір основними умовами і принципами успішної реалізації навчальних програм в освітньому просторі. Найважливішим серед них є принцип толерантності, заснований на цінності зовнішнього та внутрішнього оточення суб'єктів освітньої діяльності (включаючи моделі комунікацій, відносин, способів взаємодії). В умовах демократизації освіти принцип толерантності стає однією з необхідних характеристик учня як особистості. За умови усвідомлення толерантності як цінності для особистого розвитку кожним із учасників освітнього процесу будуть ефективними активні форми конструктивної співпраці в освітній діяльності [32, с. 8].

Принцип толерантності передбачає готовність прийняти інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі взаєморозуміння і згоди. Толерантність розглядається як повага та визнання рівності й партнерства у діяльності та спілкуванні, виключення домінування, визнання різноманіття людської культури, норм, вірувань, думок як джерел та механізмів розвитку і соціалізації [21, с. 273].

Толерантність справедливо розглядати як принцип співпраці для досягнення та реалізації поставлених педагогічних завдань: цілей освіти та виховання. В. Сухомлинський та А. Макаренка визначили основу формування педагогіки співробітництва. У 1980-х роках. з'явився науковий напрям – педагогіка співробітництва, основою якої стало співробітництво викладачів, учнів, адміністрації освітнього закладу з колективом тощо.

Принцип толерантності в освіті передбачає на відкрите та довірливе спілкування з суб'єктами освітнього процесу, створення умов для особистісних досягнень, визнання культурного різноманіття та відмінностей, навчання у взаємодії з урахуванням позиції інших, чітке формулювання власної позиції у спірних питаннях. Толерантність є однією з невід'ємних складових поняття «демократія».

У свою чергу демократія є сукупністю принципів і практичних заходів, що захищають свободу людини в сучасному світі, забезпечують сприятливі умови для її розвитку та життя. Демократичні принципи – це низка положень, які утверджують демократію як загальнолюдську цінність. Принципи демократії є універсальними для сучасних відкритих, цивілізованих суспільств. У сукупності вони складають комплекс життєво важливих умов для самовизначення кожної людини та громадянина, розвитку їхньої культурної, соціально-політичної активності, соціалізації у сучасних суспільствах. Демократичні принципи являють собою ціннісні орієнтації у вирішенні протиріч між різними інтересами окремих громадян та груп у всіх сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі в освіті.

1.3 Педагогічні умови формування демократичної культури молодших школярів

Задоволення освітніх потреб учнів – лише одна з функцій сучасного закладу освіти, сьогодні переглядається значущість виховної та соціальної функцій. Будь-який заклад освіти можна розглядати як суспільство в мініатюрі. В останні роки посилився інтерес до процесу соціального розвитку учнів, формування їхніх компетенцій. Важливо навчити дітей жити в мирі та злагоді, забезпечити їм психологічний комфорт і захищеність. У зв'язку з цим у сучасному суспільстві актуалізується необхідність формування демократичної культури всіх учасників освітнього процесу – педагогів, учнів

та батьків. Демократичні компетенції є елементами правової, політичної, інформаційної культури особистості, що дозволяють приймати рішення, взаємодіяти з іншими людьми на основі поваги та визнання гуманістичних цінностей, демократії, прав людини.

Формування культури демократії є пріоритетним напрямом державної політики у сфері освіти в Україні. Про це свідчать ратифіковані міжнародні декларації та конвенції ООН, Європейського Союзу і Ради Європи, державні законодавчі й нормативно-правові акти [26; 28; 29; 30; 37; 52].

Результати проведеного аналізу наукових досліджень та публікацій свідчать, що сутність та специфіка демократичної культури, демократичних компетенцій особистості і суспільства досліджена недостатньо. Це вказує на недооцінку цієї важливої сфери соціальної, політичної та соціокультурної діяльності.

Поняття «демократична культура» відноситься до розряду багатозначних, як уже зазначалося вище, існують різні підходи до його визначення. Для демократичної політичної культури характерні орієнтація на демократичні цінності та ідеали, правова держава і громадянське суспільство, вільна участь у політиці, ідеологічний, політичний та економічний плюралізм, пріоритет прав людини і громадянина.

Поняття «демократична культура особистості» характеризує діяльність із засвоєння, створення, споживання та застосування норм, традицій, цінностей культурно-демократичної природи. Демократична культура – це механізм діяльності для досягнення суспільно значущих цілей, що відображають інтереси людей з урахуванням індивідуально-культурного вільного самовираження і діяльності.

Недостатня розробленість та багатозначні визначення поняття «демократична культура» призводять до проблем сприйняття та розуміння у педагогів поняття та загалом проблематики демократичної культури. У цьому

відношенні залучення дітей до участі у прийнятті рішень є важливим науковим педагогічним завданням, оскільки виступає одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Стратегія розвитку виховання в Україні орієнтує соціальні інститути та освітні організації на створення таких умов, які сприяють вихованню активної громадянської позиції, громадянської відповідальності, розвитку правової та політичної культури дітей, розширенню конструктивної участі у прийнятті рішень, що стосуються їх прав та інтересів [30]. Вирішення цього завдання актуальне у зв'язку з забезпеченням розвитку соціальних навичок, що впливають на успішну соціалізацію підростаючих поколінь.

Розгляд різних сторін формування демократичної культури учнів здійснюється як у зарубіжних дослідженнях (Е. Абрю, Я. Батлер, М. Джон, Л. Ланді, Г. Лансдаун, К. О'Кейн, Н. Томас, Г. Вільямсон, П. Фернандес та ін.), так і у вітчизняній педагогіці. Однак недостатньо розкрито та розглянуто шляхи та способи, що забезпечують найбільш результативну реалізацію цього процесу. Одним із шляхів вирішення даної проблеми є виявлення та створення педагогічних умов, що сприяють ефективному формуванню демократичної культури школярів.

Звертаючи увагу на сутність демократизації освіти, наголосимо на кількох моментах.

По-перше, спрямованість на формування демократичної культури учнівської молоді закріплене Конвенцією ООН про права дитини (1989 р.), і є «поточними процесами, які включають обмін інформацією та діалог між дітьми і дорослими, заснований на взаємній повазі» [37, с. 12]. Право на участь дітей у демократичних процесах, які зачіпають їх інтереси може реалізовуватися на рівні сім'ї, школи, нашого суспільства та держави.

Проведене дослідження серед учнів 4-11-х класів загальноосвітніх шкіл показало, що на рівні школи діти хотіли б впливати на низку питань,

пов'язаних з особистими інтересами (вибір предметів, учителя, класу і т. ін.) і з питаннями шкільного життя (яка повинна бути форма уроку, які заходи повинні проводитися тощо) [51, с. 58]. Водночас дослідження, присвячене знанням школярами своїх прав, показало, що, незважаючи на достатню поінформованість учнів про права дітей, вони демонструють недостатнє знання конкретних прав, способів їх реалізації, невміння користуватися ними, нездатність самостійно вирішувати питання, що стосуються їх інтересів. Це актуалізує необхідність створення умов, орієнтованих формування та засвоєння контексту правових відносин дітьми.

По-друге, демократизація освіти виступає як процес, за допомогою якого діти та молодь беруть активну участь і мають реальний вплив на прийняття рішень з питань, що стосуються їхнього життя як безпосередньо, так і через представників [62, с. 70]. Це передбачає реалізацію їхньої активності та ініціативності. Ініціативність, що характеризується готовністю дітей до свідомої активної творчої діяльності, дозволяє їм ставити та вирішувати завдання. Ініціативність має два аспекти, вона стимулюється через цілеспрямоване створення умов і виступає невід'ємною основою реалізації цього процесу. У свою чергу, активність, виступаючи як якість особистості, що розширює її здатність до діяльності у предметній сфері, впливає на зміну соціального досвіду дитини, практики прийняття рішень та суб'єктності особистості.

Тому участь дітей у демократизації освіти має подвійну сутність, яка пов'язана із включенням ініціативності та активності як якостей особистості та процесів, що забезпечують реалізацію прав дітей, а процес реалізації прав впливає на рівень ініціативності та активності. Під участю дітей у демократизації освіти ми розуміємо процес раціонального та відповідального вибору альтернатив, спрямований на досягнення цілей дітей у вирішенні проблем, що сприяє стимулюванню активності та ініціативності у

життєдіяльності школи. Тому умови, що сприяють її реалізації, спираються на інтереси та потреби дитини, пов'язані з віковими особливостями, орієнтацію на активність та ініціативність і її стимулювання, сприяння раціональному вибору та осмисленій відповідальності за нього.

У зв'язку з цим ефективне формування демократичної культури молодших школярів може здійснюватися за таких педагогічних умов: організація демократичного середовища в закладі освіти; реалізація партнерських відносин суб'єктів освітнього процесу; поетапна організація процесу формування демократичної культури учнів з ускладненням мети та змісту на кожному етапі.

Важливим потенціалом у формуванні демократичної культури молодших школярів є демократичне середовище школи. І. Постоленко пропонує розглядати життєдіяльність у такому середовищі як взаємопов'язану сукупність різних видів роботи, які забезпечують задоволення потреб конкретної людини, колективу, групи з урахуванням вимог і потреб ширшого соціального середовища та всього суспільства [62, с. 69]. В особистісному сенсі життєдіяльність визначається як суспільний спосіб існування, як засіб реалізації активності особистості в суспільстві. Середовище виховної організації може виступати як комплекс різноманітних видів діяльності та спілкування й реалізувати нормативно-ціннісну сферу, яка формує правила поведінки, взаємодій та взаємовідносин. Ідеї діяльнісного підходу дозволяють розглянути участь дітей у життєдіяльності школи як процес, що веде до присвоєння та накопичення особистісного досвіду і забезпечує ефективну соціалізацію особистості, включення її в соціально значущі відносини та діяльність, орієнтування в різних ситуаціях. Вважаємо, що наповнена, різноманітна життєдіяльність школи, заснована на принципах довіри та надання дитині можливості бути активним суб'єктом цієї життєдіяльності, сприятиме розширенню досвіду дітей, наповненню

стосунків ціннісним змістом, забезпечуватиме знаннями та стимулюватиме до самореалізації.

Друга умова – реалізація партнерських відносин суб'єктів освітнього процесу, спрямована на збагачення досвіду конструктивної взаємодії та колективного прийняття рішень. Право на участь дітей у прийнятті рішень та Конвенція про права дитини в цілому змінили ставлення до дитини, оцінюючи її як рівноправного суб'єкта взаємодії. Також тенденції, спричинені державною політикою щодо дитинства, показують, що змінюється сутність відносин дітей та дорослих, вони переходять у контекст цивільно-правової взаємодії. Це спричиняє зміни соціальних практик взаємодії «дорослий-дитина» у різних соціальних інститутах, особливо у виховному просторі школи. Тому контекст взаємодії дитини та дорослого відіграє важливу роль у формуванні демократичної культури школярів, і ця взаємодія повинна мати партнерський характер. Ключовою особливістю партнерства є відповідальна участь дітей в управлінні діяльністю: вони не лише є виконавцями, а й ухвалюють рішення спільно з дорослими, поділяючи відповідальність за наслідки прийнятих рішень. Мета реалізації партнерських відносин дорослих і дітей полягає в тому, щоб учні набули практичного досвіду, який посилить їхній потенціал і допоможе їм стати активними членами суспільства [52]. Довірливі, поважні та рівноправні відносини у партнерстві здатні стимулювати особистість до саморозвитку та самовдосконалення. При активному включенні в діяльність із захисту своїх прав, соціальні проєкти, участь у житті школи відбувається зміна досвіду особистості. Як відзначають самі діти, участь дозволяє їм розвинути свої компетенції, відчути впевненість, підвищити самооцінку, руйнує почуття безсилля, створює більше можливостей для висловлювання своєї позиції [1]. Постійне звернення до свого досвіду, аналіз переживань, їх опис дозволяє дітям самим краще зрозуміти процес участі у суспільному житті. Тому велику роль мають

суб'єктивні переживання та уявлення дитини, усвідомлення особистісних смислів цієї діяльності. Усе це можливе тільки за умови партнерських відносинах, які сприяють реалізації можливості для висловлювання дитиною своєї думки, для стимулювання ініціативності та активності у різних видах діяльності.

Третя умова – поетапна організація процесу формування демократичної культури учнів - передбачає планомірне ускладнення цілей та змісту діяльності дітей, забезпечує цілісне та послідовне їх включення у різноманітні ситуації вибору та дозволяє розширити знання про права і можливості участі в демократичних процесах, підготувати до застосування знань на практиці. Участь дитини в цій діяльності може змінюватися від менш усвідомленої до більш усвідомленої та цілеспрямованої; від менш активної до активної; від роботи в окремих ділянках до включення до масштабних проєктів; від участі з постійним супроводом дорослих до участі більш самостійної та продуктивної; від участі у своїх власних інтересах та інтересах однолітків до участі у проєктах, що мають широкий соціальний контекст [22, с. 11]. Зміна якості діяльності дітей відбувається планомірно, через накопичення досвіду зміни ставлення школяра до цього процесу як особистісно-значущого. Звернемо увагу, що етапність процесу формування демократичної культури учнів передбачає здійснення змін не лише у зовнішній стороні цього процесу (ускладнення діяльності та відносин), а й у внутрішній (зміна інтересів, потреб дитини). Взаємозв'язок цих двох сторін здатний забезпечити якісні перетворення у структурі демократичної культури особистості.

Висновки до розділу 1

Демократизація освіти – це використання демократичних принципів, реорганізація системи освіти на демократичних засадах, що передбачає взаємозв'язок прав і обов'язків учнів; дотримання суспільних вимог до рівня реалізації інтересів та потреб особистості; реалізація засад співробітництва в освіті.

Процес демократизації сучасної початкової школи характеризується: різноманіттям видів діяльності, що задовольняє інтереси, схильності та потреби учнів; особистісно-орієнтованим підходом до школярів, створенням «ситуації успіху» для кожного; створенням умов для розвитку мотивації особистості до пізнання та творчості, самореалізації, самопізнання, самовизначення; визнання за учнем права на помилку у виборі, права на перегляд можливостей у самовизначенні; застосуванням таких засобів визначення результативності просування дитини в межах навчальної програми, які допомогли б їй простежити щаблі власного розвитку та стимулювали б цей розвиток.

Демократизація шкільного життя на етапі початкової освіти має особливе значення, бо розглядається як перспективна модель організації громадянського суспільства. Крім того, саме в дитячому віці в міру формування досвіду участі в суспільному житті закладаються основи багатьох особистісних якостей, що визначають соціальну активність особистості впродовж подальшої життєдіяльності.

Провідну роль у демократизації початкової освіти відіграє вчитель, який забезпечує місію емоційного і морального оздоровлення суспільства й нації в цілому, захисту прав дитинства та спонукання до усвідомленої самостійної участі в соціальному прогресі, надихаючи, підтримуючи, організаторську, формувальну, іміджмейкерську функції.

Під участю дітей у демократизації освіти ми розуміємо процес раціонального та відповідального вибору альтернатив, спрямований на досягнення цілей дітей у вирішенні проблем, що сприяє стимулюванню активності й ініціативності у життєдіяльності школи.

Демократична культура молодшого школяра – це сукупність установок, цінностей та поведінкових стереотипів, які виражають індивідуальну свободу вибору, повагу до прав інших, прагнення до рівності та активну участь у прийнятті суспільних рішень. Ключовими аспектами демократичної культури особистості є індивідуальна автономія, рівність, свобода слова та думки, активна участь, відповідальність, повага до спільних цінностей.

Провідною ідеєю виховання демократичної культури учнів є розвиток взаємодії учасників освітнього процесу на основі партнерства, співробітництва, поваги та прийняття позиції один одного, що передбачає добровільну участь дорослих і дітей у спільній діяльності та самоврядуванні.

Методологічну основу процесу формування демократичної культури учнівської молоді становлять правовий, соціальний, рефлексивно-діяльнісний, особистісно орієнтований, суб'єктно-орієнтований підходи, а також низка принципів: принцип діалогічності та партнерства, принцип активності та самодіяльності учасників освітнього процесу; принцип полірольової взаємодії; принцип варіативності, гнучкості та мобільності; принцип забезпечення єдності прав, обов'язків і відповідальності учасників виховного процесу; принцип толерантності.

Ефективне формування демократичної культури молодших школярів може здійснюватися за таких педагогічних умов: організація демократичного середовища в закладі освіти; реалізація партнерських відносин суб'єктів освітнього процесу; поетапна організація процесу формування демократичної культури учнів з ускладненням мети та змісту на кожному етапі.

РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

2.1. Стан сформованості демократичної культури молодших школярів

Експериментальна робота була проведена в

. В експерименті взяли участь 40 учнів 3 класу (по 20 учнів у контрольному та експериментальному класах).

Експериментальна робота складалася з 3 етапів: констатувального, формувального, контрольного.

На констатувальному етапі експериментальної роботи вирішувалися такі завдання:

- 1) визначити критерії сформованості демократичної культури молодших школярів молодших школярів;
- 2) підібрати діагностичний інструментарій для виявлення сформованості демократичної культури третьокласників;
- 3) виявити рівень сформованості демократичної культури учнів експериментального та контрольного класів.

Для виявлення рівнів сформованості демократичної культури молодших школярів використовували критерії, що відповідали науково визначеним компонентам:

1. Пізнавально-світоглядний критерій. Показники: визнання цінності демократії, прав і свобод усіх людей; адекватні уявлення про людей і про себе; розуміння та прийняття чинних законів і правил суспільного життя.
2. Емоційно-вольовий критерій. Показники: прагнення до загального добра, згоди, взаємодопомоги, емпатії; бажання брати участь у суспільно корисних справах, у шкільному самоврядуванні.

3. Дієво-практичний критерій. Показники: вміння реалізувати, відстоювати свої права; володіння способами прийняття взаємоприйнятних рішень з урахуванням відкритості, діалогу; вміння виконувати обов'язки, рішення та дотримуватись законів.

На основі виділених критеріїв і показників було виділено 3 рівні сформованості демократичної культури молодших школярів.

Високий рівень: усвідомлення себе громадянином України з урахуванням прийняття загальнонаціональних духовних і моральних цінностей; стійкий інтерес до цінностей демократії, знання прав і свобод дітей; адекватні уявлення про людей і про себе; повне розуміння та прийняття чинних законів і правил суспільного життя; готовність і здатність до морального самовдосконалення, самооцінки, розуміння сенсу свого життя, індивідуально-відповідальної поведінки; готовність та здатність відкрито виражати і відстоювати свою громадянську позицію, критично оцінювати власні наміри, думки та вчинки; здатність до самостійних вчинків та дій, що здійснюються на основі морального вибору, відповідальності за їх результати, цілеспрямованість та наполегливість у досягненні результату; працьовитість, здатність до подолання труднощів; усвідомлення цінності інших (ближніх), цінності людського життя; свідома участь дитини у трудовій діяльності на благо школи, місця проживання.

Середній рівень: усвідомлення себе громадянином України із загальними уявленнями про національні духовні і моральні цінності; прояв інтересу до цінностей демократії під керівництвом вчителя; володіння неглибокими знаннями прав і свобод дітей; розуміння основних законів і правил суспільного життя; розуміння необхідності морального самовдосконалення, самооцінки, відповідальної поведінки; здатність відстоювати свою громадянську позицію, критично оцінювати власні наміри, думки та вчинки з допомогою вчителя; здатність до самостійних вчинків та

дій, до відповідальності за їх результати, ситуативна наполегливість у досягненні результату; здатність до подолання труднощів проявляється не завжди; усвідомлення цінності інших (ближніх), цінності людського життя; готовність брати участь у трудовій діяльності на благо школи, місця проживання, але без особливого бажання, на вимогу дорослих.

Низький рівень: усвідомлення себе громадянином України зі слабкими уявленнями про національні духовні і моральні цінності; відсутність інтересу до цінностей демократії; часткове володіння знаннями прав і свобод дітей; поверхове розуміння законів і правил суспільного життя; нерозуміння необхідності морального самовдосконалення, самооцінки, відповідальної поведінки; нездатність відстоювати свою громадянську позицію, критично оцінювати власні наміри, думки та вчинки; нездатність до самостійних вчинків та дій, до відповідальності за їх результати, відсутність наполегливості в досягненні результату; нездатність до подолання труднощів; ситуативне усвідомлення цінності інших (ближніх), цінності людського життя; відмова від участі в трудовій діяльності на благо школи, місця проживання.

З метою вивчення готовності вчителів початкових класів до формування демократичної культури молодших школярів їм було запропоновано анкетування такого змісту:

1. Що таке демократія?
2. Як пов'язані поняття «демократія» й «освіта»?
3. Чи знайомі Ви з документом «Конвенція ООН про права дитини»?
 - а) Ні, не чув (ла) про цей документ;
 - б) Так, дещо чув(ла), але вивчати не доводилось;
 - в) Ознайомлений (на), проте не використовую у своїй практиці;
 - г) Ознайомлений (на) та використовую у своїй практиці.

4. Які компоненти культури демократії необхідно, на Вашу думку, формувати у молодших школярів?

- а) Повага до людської гідності та прав людини;
- б) Визнання цінності культурного різноманіття;
- в) Визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права;
- г) Відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей;
- д) Повага до людей;
- е) Відповідальність;
- є) Впевненість у собі;
- ж) Уміння самотійно вчитися;
- з) Аналітичне і критичне мислення;
- и) Емпатія;
- і) Уміння співпрацювати;
- ї) Уміння вирішувати конфлікти;
- й) Знання самого себе та критична самооцінка;
- к) Знання та критичне розуміння світу;
- л) Знання та критичне розуміння особливостей спілкування;
- м) Гнучкість та вміння адаптуватись.

5. Як на уроках можна реалізувати принцип «навчання через демократію»?

6. Як на занятті можна реалізувати принцип «навчання про демократію»?

7. Як на занятті можна реалізувати принцип «навчання для демократії»?

8. Як часто Ви проводите Ранкові зустрічі, на яких здійснюється розвиток демократичної культури учнів?

- а) Декілька разів на тиждень;

- б) Один раз на тиждень;
- в) Один раз на два тижня;
- г) Один раз на місяць

9. Які чинники заважають частіше проводити заходи з формування елементів демократії?

- а) необізнаність у цьому питанні;
- б) брак часу для підготовки спеціальних вправ та матеріалу;
- в) відсутність навчально-методичної літератури з даного питання;
- г) вважаю, що розвиток демократичних цінностей у школярів має відбуватись у більш старшому віці.

10. Чи доцільною, на Вашу думку, буде розробка спеціальної методики для цілеспрямованого формування культури демократії у молодших школярів?

- а) так;
- б) ні.

Результати анкетування педагогів показали, що лише 23% з них ознайомлювалися з документом «Конвенція ООН про права дитини». Майже половина показників демократичної культури у висловлюваннях педагогів належить до «справедливості, рівноправності та верховенства закону». Наступними за значущістю є якості, що характеризують «почуття власної значущості людини», яка виявляється в соціальній поведінці, а також «повагу до культурного різноманіття»; «повага до людської гідності та дотримання прав людини».

Малозначущими ознаками демократичної культури, з погляду педагогів, є «готовність до співпраці», «вміння слухати і спостерігати», «знання та критичне осмислення стилів спілкування», «здатність вирішувати конфлікти», «пізнання світу та його критичне осмислення».

На думку педагогів, демократична культура пов'язана: з політичним життям суспільства; правовим захистом особистості; реалізацією демократичних прав в управлінні громадським життям; свободою в самовираженні (думок, почуттів, ідей).

Ранкові зустрічі та інші заходи з проблеми формування демократичної культури молодших школярів педагоги проводять рідко «за браком часу», «через відсутність методичних матеріалів», тому більшість із них погодилися, що необхідно розробити спеціальну методику, підручники, посібники для вчителів з цієї проблеми.

Не до кінця значна частина вчителів (48%) розуміють суть принципів «навчання через демократію», «навчання для демократії», а тому відповіді на ці питання не були задовільними.

Таким чином, результати наших досліджень свідчать про те, що педагоги мають недостатні знання про структуру і зміст демократичної культури учасників освітнього процесу.

У бесідах з учителями виявилось, що розуміння та прийняття чинних законів, правил сформоване у педагогів також на середньому рівні – вони розуміють, що закони мають право на існування, але не завжди намагаються вникнути у їх зміст та реалізувати у діяльності; не завжди співвідноситься їхня реальна поведінка з регулюючим даний вид поведінки законом чи правилом.

Важливого значення педагоги надають розвиткові емоційно-вольового компонента демократичної культури. Вони поділяють почуття, пережиті друзями, товаришами, знайомими, особливо в умовах широкомасштабної війни в Україні, прагнуть висловити співчуття і вважають, що такі самі риси треба розвивати у дітей. Однак результати наших спостережень за діяльністю педагогів на уроках та в позанавчальній роботі свідчать про можливе нерозуміння педагогами шкіл сутності даного показника та у зв'язку з цим

наявність завищеної самооцінки за цим показником. У реальній практиці педагоги демонструють небажання та нездатність враховувати емоційний та психічний стан дитини і батьків у своїй діяльності, пов'язаний, можливо, з недостатністю психологічних знань.

Вчителі зазначили низький рівень розвитку компонента «прагнення до самоврядування». Вони зазначали, що учні відчують, що можуть і повинні брати участь у вирішенні життєво важливих для класного колективу питань, але не завжди прагнуть висловитися, запропонувати свою ідею, очолити її реалізацію, переважає бажання залишитися в тіні, не виявляючи ініціативи та відповідальності. Крім цього, результати бесід і спостережень дозволяють стверджувати наявність дефіциту знань з питань розвитку самоврядування та його значення для виховання демократичної культури у самих педагогів.

У бесідах з учителями було виявлено також протиріччя між рівнем розвитку показника демократичної культури молодших школярів «розуміння та прийняття чинних законів і правил» та низьким рівнем дотримання законів та правил. Цю невідповідність можна пояснити недостатнім розумінням сутності правових понять. Ще одним підтвердженням даної невідповідності можна вважати низький ступінь розвитку таких показників дієво-практичної сторони демократичної культури особистості, як уміння реалізовувати, відстоювати свої права та володіння методом прийняття взаємоприйнятних рішень на основі відкритості і діалогу. Такі показники ще раз підтверджують відсутність необхідного методичного супроводу процесу виховання демократичної культури учнів та необхідність цілеспрямованої роботи у цьому напрямі.

Таким чином, розуміння «демократичної культури» у педагогів має доволі розпливчастий характер, не включає все різноманіття її характеристик. Результати наших досліджень свідчать про те, що педагоги мають недостатні знання про структуру і зміст демократичної культури учасників освітнього

процесу. У реальній практиці спостерігається неготовність шкіл та окремих педагогів до впровадження ідей демократії в освіті, до виконання вимог нових документів, пов'язана як із відсутністю методичного супроводу інновацій, так і з певним опором запровадження нововведень з боку частини педагогів.

Учням експериментального та контрольного класів було запропоновано відповісти на запитання анкети «Сходінками демократичних цінностей».

Завдання: відповісти на запропоновані в анкеті питання «ТАК» або «НІ».

1. Існує право людини на життя.
2. Свобода – це коли можна все.
3. Гідна людина – це та, яка поважає себе та інших.
4. Закон потрібен для того, щоб регулювати стосунки між людьми.
5. Відповідальність – це постійність у своїх поглядах і почуттях.
6. Якщо мені чогось хочеться, я не думаю про те, чи законні мої дії.
7. Любов до України починається з рідної домівки.
8. Держава повинна забезпечити права і свободу кожній людині.
9. Я не прощаю кривди та знайду момент, щоб помститися.
10. Поняття «свобода» і «відповідальність» пов'язані між собою.

Аналіз отриманих даних, а також бесід з учнями та спостережень за їхньою діяльністю на уроках та в позаурочний час дав змогу виявити, що у них найбільш розвинений такий компонент демократичної культури, як емоційно-вольовий. Це свідчить про те, що діти поділяють почуття, пережиті друзями, товаришами, знайомими, прагнуть висловити співчуття, але не завжди відчують стан людини, спостерігаючи її прояв у зовнішніх ознаках. У молодшому шкільному віці відзначається нестійкість емоційного стану, залежність емоцій від зовнішніх впливів, неможливість повною мірою

керувати своїм емоційним станом. З іншого боку, існує величезний вплив на дитячі емоції з боку дорослих. Тому недостатній розвитку емоційно-вольової сторони демократичної культури у педагогів зумовлює такий самий рівень розвитку цього компонента у дітей, і навпаки. Крім цього, учням не вистачає сформованих адекватних уявлень про людей і про себе, розуміння та прийняття чинних законів і правил, визнання цінності інтересів інших людей. Дієво-практичний компонент у школярів закономірно розвинений нижче, ніж у педагогів. З одного боку, це можна пояснити віком молодших школярів та відносно невеликим життєвим досвідом. З іншого боку, рівень розвитку цього компонента свідчить про те, що учні можуть і повинні брати участь у вирішенні життєво важливих для колективу питань, але не завжди прагнуть висловитися, запропонувати свою ідею, очолити її реалізацію, частіше бажають залишитися в тіні, не прагнуть відповідальності, але прагнуть активної роботи. У дітей, на відміну від педагогів, на низькому рівні сформовані такі якості демократичної культури, як уміння реалізовувати, відстоювати свої права. Окрім вікових особливостей, такі результати свідчать про відсутність систематичної роботи з формування демократичної культури у початковій школі. Про це свідчать і переважно позитивні відповіді учнів на твердження в анкеті «Я не прощаю кривди та знайду момент, щоб помститися» (65%).

У бесідах з батьками учнів виявилось, що найбільш розвиненими в них є такі показники, як «розуміння та прийняття чинних законів, правил» та «ступінь дотримання обов'язків, рішень, законів». Такі результати можна пояснити свідомим віком батьків, їх соціальним статусом (мати, батько), наявністю соціально-адекватної поведінки (у дослідженні переважно брали участь благополучні сім'ї). Емоційно-вольовий компонент розвинений у батьків у цілому на середньому рівні, що відповідає рівню педагогів і вище за рівень розвитку даного компонента у дітей. Це свідчить про те, що батьки

здатні розділяти почуття, переживання своїх дітей, друзів, знайомих, прагнуть висловити співчуття. Найменш розвинена в батьків така якість, як уміння реалізовувати, відстоювати свої права, що проявляється в реалізації лише своїх основних прав, а разі порушення цих прав проявляється нездатність їх відстояти і довести свою правоту.

Рівні сформованості демократичної культури третьокласників за всіма критеріями відображені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Рівні сформованості демократичної культури учнів 3 класу на
констатувальному етапі експериментальної роботи**

Класи	Рівні сформованості демократичної культури		
	Високий	Середній	Низький
Експериментальний	10%	50%	40%
Контрольний	10%	45%	45%

При зіставленні отриманих результатів ми дійшли висновку, що лише 10% учнів експериментального класу та стільки ж контрольного мають високий рівень сформованості демократичної культури, відповідно 50% і 45% – середній рівень. Низький рівень констатований у 40% учнів експериментального та 45% контрольного класів.

Таким чином, результати моніторингу рівня сформованості демократичної культури здобувачів початкової освіти свідчать про недостатній розвиток більшості її компонентів і, відповідно, відсутність необхідних умов для організації цього процесу, а також відсутність цілеспрямованої роботи в означеному напрямі. У зв'язку з цим видається необхідним здійснювати цілеспрямовану діяльність з розробки наукових

основ процесу виховання демократичної культури та з пошуку практичних шляхів вирішення виявлених проблем.

2.2 Зміст роботи з формування демократичної культури учнів 3 класу

Спираючись на результати аналізу психолого-педагогічної літератури, досвід роботи ЗЗСО міста та області і власні діагностичні дослідження, ми розробили модель виховання демократичної культури молодших школярів. Змістовне «ядро» моделі становлять чотири взаємопов'язані компоненти, послідовна реалізація яких відображає логіку процесу виховання демократичної культури.

Мотиваційно-цільовий компонент моделі включає основні напрями та мотиваційні механізми, що забезпечують досягнення стратегічної мети процесу – комплексного розвитку всіх компонентів демократичної культури особистості. Як відомо, мета як передбачення кінцевого результату діяльності є визначальним фактором, що впливає на вибір змісту та основних засобів будь-якого процесу. Відповідно до основних компонентів демократичної культури можна сформулювати кілька блоків завдань, реалізація яких має здійснюватися комплексно з урахуванням задіяності всіх основних сфер людської особистості.

Задля більшої ефективності процесу виховання демократичної культури необхідно, з одного боку, забезпечувати узгодженість цілей всіх учасників цього процесу, з другого – здійснювати диференційований підхід під час постановки і, найголовніше, присвоєння цілей усіма учасниками процесу з урахуванням їхнього віку, соціального статусу та суспільної ролі.

Зазначимо, що завдання виховання демократичної культури школярів є універсальними, актуальними як для навчального процесу, так і для позанавчальної діяльності, проте зміст та засоби організації діяльності щодо

реалізації цих завдань можуть мати специфіку, зумовлену особливостями навчальної та позанавчальної діяльності.

Змістовий компонент визначає «наповнення» роботи з виховання демократичної культури, яке може бути представлене у різних аспектах:

- з погляду реалізації завдань виховання демократичної культури;
- за сферами діяльності;
- за видами діяльності (навчальна та позанавчальна діяльність);
- з погляду результатів засвоєння основної освітньої програми у процесі реалізації вимог сучасних державних освітніх стандартів загальної середньої освіти.

Названі підходи до визначення змісту процесу виховання демократичної культури школярів не суперечать один одному. Їх урахування, органічне поєднання дозволяють забезпечити інтерактивність та комплексність цього процесу. Зміст і процес виховання демократичної культури школярів має вибудовуватися з урахуванням магістральних завдань, які були визначені нами з опорою на основні компоненти досліджуваної категорії. Важливо відзначити, що зміст будь-якої діяльності має сприяти комплексному вирішенню поставлених завдань.

Наприклад, під час обговорення питання про права та обов'язки людей педагогам необхідно:

- забезпечити дітей достовірною і несуперечливою інформацією з цього питання та створити умови для усвідомлення отриманих знань (пізнавально-світоглядний компонент);
- створити умови для реалізації прав та обов'язків спочатку в спеціально організованій діяльності (педагогічні ситуації, рольові ігри тощо), а потім у повсякденному житті (комунікативний компонент);

- забезпечити прагнення до вирішення виникаючих проблем на основі дотримання прав і обов'язків, власних та інших людей, позитивно стимулюючи це прагнення (емоційно-вольовий компонент);
- розвивати вміння відстоювати власні права та права інших людей при одночасному усвідомленому виконанні власних обов'язків та розумінні наявності обов'язків у інших (дієво-практичний компонент);
- забезпечити усвідомлення прав та обов'язків як цінностей сучасного суспільства, а також сприяти формуванню системи відповідних ціннісних орієнтацій особистості (перцептивний компонент).

Важливим є також приділяти увагу вирішенню поставлених завдань у різних видах діяльності дітей (навчальної та позанавчальної).

Незважаючи на певну специфіку кожного аспекту, ефективність процесу може забезпечити не просто розрізнена сукупність різних напрямів та видів діяльності, а цілісна система її організації. Кожен аспект життя школи в контексті системної побудови практики виховання демократичної культури повинен розглядатися лише як один із елементів цілісної системи, взаємопов'язаний з іншими її компонентами та покликаний сприяти підвищенню ефективності процесу.

Процесуальний компонент відображає основні етапи та способи реалізації змісту процесу, тобто логіку його побудови. Аналіз психолого-педагогічної літератури, і навіть існуючого досвіду дозволяють виділити такі етапи виховання демократичної культури школярів.

1. Репродуктивний етап (старший дошкільний та почасти молодший шкільний вік). Спочатку дитина отримує елементарні знання про світ в основному з відчуттів та опосередковано, мотиви та цілі задаються ззовні (дорослими чи зовнішніми обставинами), ціннісні орієнтації, таким чином, формуються стихійно. Дитина присвоює певний набір об'єктивних цінностей, набуває знань про сучасне суспільство, але користується цими знаннями

непослідовно, обов'язки виконує переважно під впливом вимог дорослих, моральні ціннісні орієнтації відрізняються нестійкістю і невмотивованістю. На цьому етапі закладаються передумови розвитку демократичної культури особистості.

2. Рефлексивний етап (молодший шкільний вік). Цей етап характеризується появою нових потреб та зміною провідного виду діяльності (навчальна діяльність). Набуття нових знань про світ, про людину, подальше залучення до цінностей суспільства створюють можливості для розвитку нових соціальних орієнтирів. З'являється новий рівень самосвідомості – усвідомлення себе як хлопчика чи дівчинку, сина чи доньку, партнера з гри, як друга, учня, однокласника. У дитини з'являється усвідомлення свого соціального «Я», їй важливо, як вона спілкується з оточуючими та як вони спілкуються з нею.

Особистість 7-річної дитини, що формується, набуває так званої внутрішньої позиції, яка зберігається на все життя і визначає поведінку людини, її діяльність, а також її ставлення до оточення і до самої себе. Внутрішня позиція формується в залежності від того, якою є сама дитина, яке місце вона займає в оточенні і яке це оточення. Необхідною умовою формування особистості дитини є засвоєння нею моральних знань у процесі аналізу та оцінки вчинків, відносин та якостей оточуючих її людей і самої себе. Знання себе, усвідомленість своїх взаємин з оточуючими включають аналіз, внутрішнє обговорення, виходячи зі своїх дій, вчинків, тобто визначають рівень розвитку рефлексії, що є одним з найважливіших психічних новоутворень у молодших школярів.

Найважливішою особливістю рефлексії є здатність керувати власною активністю відповідно до особистісних цінностей і смислів, формувати і переключатися на нові механізми у зв'язку з умовами, цілями, завданнями діяльності, що змінилися. У дитини з'являються власні усвідомлені судження,

розвиваються ціннісні орієнтації. Однак про початкове становлення даної інтегративної якості можна говорити лише до закінчення аналізованого вікового періоду, а активний розвиток демократичної культури особистості починається лише в підлітковому віці.

Розуміючи певну умовність виділення зазначених етапів, ми зазначаємо, що незважаючи на їх обґрунтування віковими особливостями дітей, ефективність та темп їхнього проходження може залежати від низки факторів: соціального досвіду конкретного індивіда, особливостей відносин у сім'ї, насамперед від використовуваних педагогом засобів виховання демократичної культури.

Аналітико-результативний компонент пов'язаний із відстеженням результатів процесу, він відображає основні орієнтири, що визначають ефективність процесу виховання демократичної культури. У зв'язку з цим насамперед необхідним є визначення рівнів демократичної культури особистості.

Таким чином, опис змістовного ядра моделі виховання демократичної культури дозволив уточнити сутнісні характеристики досліджуваного процесу та визначити основні напрямки діяльності щодо його здійснення.

Виховання демократичної культури особистості в умовах освітньої організації здійснюється у різних сферах: у навчальному процесі, у позанавчальній та позашкільній роботі. Значні можливості для виховання демократичної культури має навчальний процес, де взаємодія педагогів та дітей, на відміну від позанавчальної діяльності, має обов'язковий та більш регламентований характер. Ми розглядаємо такі аспекти розвитку демократичної культури в навчальному процесі:

- використання можливостей змісту навчальних дисциплін для виховання демократичної культури;

- розвиток системи відносин педагогів та учнів з урахуванням діалогу, поважного ставлення друг до друга;
- організація взаємодії педагогів, дітей та їх батьків відповідно до принципів демократичної культури через використання відповідних форм, методів, технологій організації діяльності;
- особистий позитивний приклад педагога, який демократично взаємодіє з учнями, колегами, батьками.

Великі можливості для виховання демократичної культури учнів має змістовний аспект дисциплін, що вивчаються. Серед сукупності тем і розділів навчальних програм можна виділити ті, які безпосередньо пов'язані з розвитком системи знань про себе, соціальні компетенції, вміння відстоювати свої права та висловлювати власні судження. Наприклад, більшість тем предмета «Я досліджую світ» забезпечує формування поглядів на розвиток людства, має значний потенціал для формування емоційно-вольового компонента особистості, містить безліч тем, зміст яких дозволяє краще пізнати себе, свої права та обов'язки, розширює систему уявлень дітей про навколишній світ, розуміння місця людини у світовій історії. Обговорення питань «Я громадянин/громадянка України», «Що об'єднує громадян України?», «Ми – європейці» і под. розвиває уявлення про різноманіття та багатогранність людських характерів, детермінованість їх вчинків конкретною ситуацією.

Однак серед усього різноманіття тем навчальних предметів, що вивчаються в школі, є ті, які безпосередньо не пов'язані зі змістом поняття «демократична культура особистості», проте педагог може ефективно використати їхній потенціал для виховання демократичної культури. Наприклад, після знайомства з музичними творами педагог проводить диспут із дітьми на тему «Перед обличчям Вічності», де обговорюється таке важливе та складне питання, як сенс людського життя.

Найважливішим засобом використання змістовного потенціалу навчальних предметів для виховання демократичної культури є проблематизація. Використання проблемних питань у процесі вивчення будь-якої дисципліни активізує дітей, дозволяючи більш глибоко та усвідомлено занурюватись у зміст теми («У чому сенс людського життя?», «Що таке свобода і відповідальність?» та ін. Тому так важливо, щоб відносини педагога та учнів будувалися на взаєморозумінні. Взаєморозуміння характеризується здатністю взаємодіючих сторін домовитися, дійти згоди. І тому педагогам і дітям корисно пам'ятати такі правила: вміти вислухати іншу людину, не перебиваючи і заперечуючи; не ігнорувати думку інших; не поспішати оцінювати замість обговорення по суті; не претендувати на безумовний пріоритет своєї думки, своїх пропозицій без достатнього аргументування, без виявлення безперечних переваг висунутої позиції, без терплячого та шанобливого вислуховування іншої сторони, її доказів. Сучасні педагоги допускають і навіть стимулюють чесну боротьбу різних думок, радіючи успіху будь-яких пропозицій, від кого б вони не виходили, охоче визнаючи чийсь правоту та високо оцінюючи загальні здобутки. Сформувані такі стосунки складно. Якщо старшокласники більш спокійно і шанобливо ставляться до іншої думки і частіше перебувають у загальному (груповому) сумніві, сприймаючи проблему як вирішення спільної для них мети, то серед молодших школярів панує атмосфера змагання: хто швидше і голосніше викрикнує.

Наприклад, у 3-му класі на уроці ми організували бесіду на тему «Яка роль людини в сучасному світі?» під час виступу представників мікрогруп кожен прагнув наполегливо, перебиваючи інших та активно сперечаючись, висловити власну думку. І лише після пояснення вчителя, що однокласники – це не суперники, що проблему ми зможемо вирішити лише у дружній,

поважній атмосфері, радіючи загальному досягненню, перебіг уроку вдалося перевести в русло конструктивного обговорення питання.

Ми вважаємо, що потенціал для виховання демократичної культури має зміст усіх предметів шкільної програми. Тому педагогам важливо відповідним чином осмислити можливості кожного предмета та розставити змістовні акценти у процесі вивчення окремих тем і розділів.

Однак зміст матиме необхідний виховний вплив на школярів лише за умови правильної його подачі через використання відповідних форм, методів та технологій організації діяльності. Сучасна педагогічна наука має великий арсенал освітніх технологій, орієнтованих на суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників навчального процесу, таких, як технологія проєктної діяльності, «Портфоліо», «Педагогічні майстерні», дискусійні, ігрові, дослідницькі технології. Всі ці технології засновані на діалозі між педагогом та дітьми, їх основу складає колективна пізнавальна діяльність, яка реалізується у парній роботі та в роботі в мікрогрупах.

Розвиток системи відносин педагогів та учнів забезпечується насамперед за рахунок суб'єкт-суб'єктного характеру їхньої взаємодії, в основі якого лежить порозуміння. Порозуміння передбачає зацікавлене і доброзичливе прагнення побачити помилки один одного і виправити їх у зв'язку з бажанням досягти успіху в спільній роботі. Взаєморозуміння між членами колективу, педагогами та школярами формується і проявляється в процесі повсякденного спілкування, у щоденних справах та турботах, на уроці та поза ним. При цьому суттєве значення має не тільки знання та розуміння особливостей один одного, а й розуміння, осмислення конкретної ситуації, проблеми, яку потрібно вирішувати спільно.

Таким чином, для розвитку співробітництва і взаємодії в процесі навчальної діяльності необхідно, щоб соціально-рольовий вплив вчителя на учня та учня на вчителя замінювався їхньою особистісною взаємодією.

Розвиток такої взаємодії бачиться в русі від пояснення – до розуміння, від монологу – до діалогу, від значення – до змісту, від предмета – до людини. У ході розуміння один одного та предметного змісту, спільного для вчителя та учня відбувається саморозвиток кожного з учасників педагогічного процесу. Переосмислюючи свою діяльність з погляду діяльності учня та взаємодії з ним, учитель створює умови для самореалізації, для виникнення відносин співробітництва у досягненні спільних цілей, взаємного навчання та співтворчості.

В експериментальній роботі ми використовували потенціал кожного навчального заняття для вирішення завдань виховання демократичної культури учнів. Для цього відбувалася реалізація таких педагогічних установок:

- правильна організація вербальної взаємодії, яка передбачає поважне ставлення педагога та учнів до думки кожної дитини, спільне обговорення проблем і пошук шляхів їх вирішення, поважні та доброзичливі стосунки всіх учасників освітнього процесу тощо;

- вибір учителем методів і прийомів навчання, що сприяють активізації освітнього процесу: проблемні питання та завдання, дебати, асоціативне входження в тему заняття, «сократівські» діалоги тощо;

- відбір навчального матеріалу, що передбачає, з одного боку, звернення до досвіду школяра, а з іншого – сприяє збагаченню його соціального та громадянського досвіду;

- орієнтація на суб'єктний характер організації навчального процесу через використання принципів колективної пізнавальної діяльності, сучасних освітніх технологій, таких форм організації процесу навчання, які б сприяли індивідуальному розвитку дитини, наданню їй можливості для прийняття самостійних рішень та творчості.

Демократична культура особистості – явище, безпосередньо пов'язане з системою соціальних відносин у конкретному колективі й у суспільстві загалом. А в основі будь-яких соціальних відносин лежить взаємодія. Під взаємодією учасників освітнього процесу ми розуміємо взаємозв'язок педагогів, учнів та їхніх батьків, результатом якого є розвиток і дітей, і дорослих. Щоб взаємодія сприяла формуванню демократичної культури учасників освітнього процесу, необхідно забезпечити розвиток основних характеристик взаємодії: взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємовідносин, взаємних дій, взаємовпливу [70, с. 6]. Усі характеристики взаємодії взаємопов'язані та взаємообумовлені. Чим краще знають і розуміють партнери один одного, тим більше в них можливостей для формування позитивних особистих і ділових відносин для того, щоб дійти згоди, домовитися про спільні дії і в результаті впливати один на одного. Спільна діяльність, своєю чергою, дозволяє краще пізнати одне одного, сприяє посиленню взаємовпливу.

Найбільш ефективним для виховання демократичної культури є тип партнерської взаємодії, який характеризується об'єктивним знанням, опорою на кращі сторони один одного, адекватністю їх оцінок і самооцінок; гуманними, доброзичливими, довірливими та демократичними взаємовідносинами; активністю обох сторін, спільно усвідомленими та прийнятими діями, позитивним взаємним впливом один на одного, інакше кажучи, високим рівнем розвитку всіх компонентів взаємодії [38, с. 12].

Співпраця учасників виховного процесу – це спільне визначення цілей діяльності, спільне планування майбутньої роботи, спільний розподіл сил, засобів, предмета діяльності у часі відповідно до можливостей кожного учасника, спільний контроль та оцінка результатів роботи, прогнозування нових цілей та завдань. При співробітництві можливі конфлікти, протиріччя,

але вони вирішуються з урахуванням спільного прагнення до досягнення мети, не обмежують інтересів взаємодіючих сторін [35, с. 53].

Великим виховним потенціалом володіє діалогічна взаємодія. Діалогічність передбачає рівність позицій партнерів, поважні, позитивні відносини взаємодіючих. Така взаємодія допомагає відчувати партнера, краще дізнатися, зрозуміти і подумки стати на його позицію, дійти згоди. Прийняття партнера таким, яким він є, повага і довіра до нього, щирий обмін думками дозволяють виробити спільні установки, погляди, переконання на ту чи іншу ситуацію. Педагоги та школярі в повсякденному житті беруть участь у різних діалогах. Відсутність навички ведення продуктивного діалогу призводить до недоброзичливості у відносинах, непорозумінь, суперечок, конфліктів. І навпаки, правильно, грамотно збудований діалог створює сприятливі умови для співпраці учасників педагогічного процесу.

Взаємодія учасників освітнього процесу одночасно відбувається у різних системах: між школярами (між однолітками, старшими та молодшими), між педагогами та учнями, між вчителями, між педагогами та батьками, батьками та дітьми. Водночас необхідно враховувати, що взаємини педагогів, дітей та батьків залежать від характеру відносин у педагогічному колективі. Стиль взаємодії в педагогічному колективі проектується на всі інші системи взаємодії у шкільному колективі.

Організоване колективне життя в школі та поза нею сприяє вихованню демократичної культури учасників освітнього процесу. У різних колективах та об'єднаннях, на уроці та в позаурочний час школярі набувають досвіду соціальної взаємодії, вчать домовлятися, дійти згоди, проявляти толерантність у відносинах з людьми.

До педагогічних засобів виховання демократичної культури можна віднести ті, що сприяють розвитку взаємодії. Головним педагогічним засобом є колективна творча діяльність учасників освітнього процесу.

Ефективність виховання демократичної культури підвищується, якщо:

- сформована позитивна установка у взаємодіючих сторін на спільну роботу, вони усвідомлюють її цілі та знаходять у ній особистісний сенс;
- здійснюється спільне планування, організація та підведення підсумків діяльності, педагогічно доцільний розподіл ролей, функцій дорослих та дітей у цьому процесі;
- створюються ситуації вільного вибору учасниками видів та способів діяльності;
- позиція, стиль поведінки педагогів сприяють самореалізації та самовираженню учасників діяльності;
- формуються різні за складом групи, де учні набувають досвіду взаємодії;
- забезпечується динаміка складу груп з метою організації різнобічного спілкування дітей та дорослих.

Форми колективної творчої діяльності відрізняються від інших форм передусім характером постановки виховних завдань та засвоєння досвіду учнями. У процесі колективної творчої діяльності вихователь теж ставить завдання, але робить це непомітно. Школярі самі «відкривають» ці виховні завдання, разом із дорослими та під їх керівництвом набувають нового досвіду, застосовують засвоєні раніше знання та вміння, набуваючи нових. Основу, сутність цієї методики становлять тісне співробітництво, спільна діяльність всіх членів колективу, старших і молодших, при цьому вони спільно планують, готують, проводять та оцінюють роботу, віддаючи свій потенціал на загальну користь. До форм колективної творчої діяльності у позанавчальний час відносять колективні творчі справи, чергування традиційних доручень, колективне планування, колективний аналіз та ін.

Показниками розвитку демократичної культури учасників діяльності є: вміння реалізовувати та відстоювати свої права, розуміння значення

колективно прийнятих законів та правил, прагнення до згоди та, нарешті, прагнення до самоврядування. У зв'язку з цим необхідний засіб виховання демократичної культури - це розвиток в освітній установі самоврядування на різних рівнях: у школі, первинному об'єднанні, дитячому, педагогічному, батьківському колективах.

Самоврядування - це певний результат виховання демократичної культури учасників освітнього процесу, форма організації життєдіяльності колективу, що забезпечує розвиток самостійності членів колективу у прийнятті та реалізації рішення для досягнення суспільно значимих цілей. Для виховання демократичної культури учасників освітнього процесу важливе значення має їхня включеність у роботу органів самоврядування. Це сприяє розвитку демократичних відносин, формуванню в дорослих та дітей умінь приймати рішення, відстоювати свої права та виконувати обов'язки, слухати один одного, просити слова, брати участь в обговоренні питань, колективно виробляти рішення та голосувати за їх прийняття, підкорятися волі більшості [17, с. 23].

Вищим органом самоврядування в колективі є загальні збори. Головне призначення – обговорення питань життя колективу, проблем, що виникають в організації діяльності дітей. Результат - конкретні рішення, спрямовані на позитивні перетворення в установі, класі. Загальні збори проводяться тоді, коли виникає потреба обговорити якесь питання колективу. На збори виносяться проблеми взаємин, благоустрою, пов'язані з організацією діяльності колективу, конкретних справ. Збори обирають актив, планують справи, заслуховують звіти, аналізують роботу, визначають основні напрями діяльності, обговорюють та затверджують плани.

Ефективним способом колективного обговорення питань є робота мікроколективів, що складаються приблизно з 4-8 осіб. Учасники розташовуються групами по колу, щоб бачити один одного. Ведучий ставить

питання, які треба вирішити. Ці питання можуть бути оголошені заздалегідь. Потім дається час (3-10 хвилин, залежно від характеру та обсягу питань) для наради в мікрогрупах. Учасники спільно шукають рішення, причому кожен висловлює свою думку, пропозицію, обмірковує сказане товаришами. Керівник групи зводить воєдино висловлювання, висловлює загальну думку групи. Якщо питань кілька, то вихованці визначають, за яким із них хто виступатиме. У процесі виступів представників мікроколективів виникають суперечки, дискусія. Часто потрібно обґрунтовувати свої пропозиції, відкидаючи інші, якщо це необхідно. Ведучий спрямовує обговорення та формулює рішення, до якого дійшли учасники та з якими згодні всі або принаймні більшість. Якщо під час обговорення виникає нове гостре питання, з'ясовуються взаємовиключні погляди чи пропозиції, дається можливість знову подумати, порадитись у групах протягом 3-5 хвилин. Попереднє обговорення питань у малих групах створює обстановку розкнутості, вільного обміну думками, дозволяє кожному висловитись, розпочати розмову та дійти неформального колективного рішення.

Для організації повсякденної роботи колективу, конкретних справ, вирішення проблеми можуть створюватись органи самоврядування, до яких «на рівних» увійдуть педагоги, учні, батьки. Важливо стимулювати формування рад справ, творчих груп, що складаються з дорослих та дітей. Спочатку треба захопити членів колективу будь-якою суспільно значущою справою, а потім створювати відповідний орган самоврядування.

У колективі можуть створюватись ради справ щодо організації конкретного виду роботи. Організація роботи рад справ дозволяє дорослим та дітям брати участь в організаторській діяльності залежно від їхніх інтересів та можливостей. Такий підхід, з одного боку, дозволяє задовольнити потребу багатьох дітей у лідерстві, розвивати у них організаторські та комунікативні вміння, а з іншого — сприяє розвитку самодіяльних засад у колективі.

Необхідно також мати на увазі, що до складу одних органів педагогі і вихованці входять «на рівних», де вони діють як однодумці, товариші, союзники по спільній роботі. По відношенню до самостійних дитячих органів самоврядування педагогі виступають як консультанти, порадики або будують відносини з вихованцями на договірній основі.

При цьому дуже корисні такі поради А. Макаренка:

- педагог не повинен робити за дітей те, що вони в змозі виконати самі;
- педагог ні в якому разі не повинен замінювати органи самоврядування та самостійно вирішувати питання, навіть якщо рішення здається правильним і швидшим;
- під час обговорення питань свою думку та пропозицію вихователь висловлює останнім, ненав'язливо обґрунтовуючи власну точку зору;
- якщо педагог вважає за неможливе виконання рішення органів самоврядування, він має апелювати до загальних зборів, а не просто скасовувати рішення;
- педагог домагається того, щоб ухвалене органом самоврядування рішення було виконане; якщо з будь-якої причини рішення не виконується, педагог пропонує обговорити можливість виконання прийнятого рішення [46, с. 135].

Максимально відповідають сутності демократичної культури різноманітні дискусії. Як відомо, дискусія – це метод обговорення та вирішення спірних питань. Вона є однією з найважливіших форм освітньої діяльності, що стимулює ініціативність дорослих та дітей, розвиток рефлексивного мислення. Дискусія – рівноправне обговорення педагогами, учнями, батьками проблем різного характеру: організаційного, морального, етичного. Вона виникає, коли перед учасниками стоїть питання, на яке немає єдиної відповіді. Результатом дискусії може бути спільна угода, найкраще розуміння, новий погляд на проблему, спільне рішення. Дискусія

максимально відповідає сутності основних компонентів демократичної культури: у ході дискусії формується система уявлень дитини про світ і про себе, за рахунок рівності позиції всіх учасників обговорення відбувається прийняття прав та особливостей усіх людей; у ході обговорення хвилюючих питань розвивається емоційна сфера дитини, вміння керувати собою та сприймати позицію опонентів (емоційно-вольовий компонент); у процесі доведення своєї позиції відбувається формування вміння відстоювати свою позицію та думку товаришів, а необхідність дотримуватися правил поведінки під час суперечки розвиває вміння виконувати свої обов'язки та дотримуватися правил і законів. Також у ході дискусії активно розвиваються комунікативні навички: формується вміння коротко та переконливо формулювати власну думку, виявляти толерантність до протилежної позиції, знаходити спільне у різних точках зору.

Спілкування в ході дискусії спонукає дітей шукати різні способи висловлення своєї думки, підвищує сприйнятливість до нових відомостей, нової точки зору. Сутнісною рисою дискусії є діалогічна позиція педагога, яка реалізується в спеціальних організаційних зусиллях, що вживаються ним. Педагог задає тон обговоренню, дотриманню його правил усіма учасниками. Дискусія може використовуватися на навчальних заняттях та в позаурочний час.

Розвитку відносин між педагогами та учнями сприяє проведення різноманітних конкурсів, змагань, у яких вони беруть участь у складі однієї команди або як суперники. Доцільно передбачити проведення спеціально організованих занять, зустрічей, дискусій з учнями про взаємовідносини між людьми, етику поведінки зі старшими, однолітками, молодшими, створювати ситуації для формування та закріплення гуманних взаємин у колективі.

Демократична культура особистості пов'язана з біполярним розвитком самосвідомості та вміння взаємодіяти з іншими людьми, намагаючись

відстоювати власну думку та не пригнічуючи партнера. Колективна пізнавальна діяльність забезпечує таку двоєдність, і особливо це стосується групової роботи. У мікрогрупі учні працюють над однією і тією ж проблемою, вивчають одну й ту саму тему чи намагаються спільними зусиллями, на основі об'єднання думок і знань висунути свіжі ідеї. При цьому вони набувають знань і навичок не лише з конкретного предмета, але й метапредметних компетентностей, розвиток яких важливий для становлення особистості, для успішності в майбутньому житті. Зрозуміло, що для досягнення цих результатів необхідно, щоб робота з мікрогрупами використовувалася вчителями регулярно і включала не просто виконання завдань педагога, а весь цикл діяльності - від її планування до контролю, оцінки та корекції.

Щоб групова робота повною мірою сприяла вихованню демократичної культури школярів, необхідно правильно організувати простір взаємодії, щоб діти могли вільно спілкуватися всередині своєї мікрогрупи, не заважаючи при цьому іншим.

Найважливіший аспект групової роботи – оцінювання її результатів. Ми вважаємо, що розвитку взаємодії і співробітництва сприятиме колективне вироблення критеріїв оцінки за участю педагога, дітей та, по можливості, батьків. При цьому важливо звернути увагу на розроблення критеріїв оцінювання та проявів демократичної культури. Наприклад, як критерії оцінювання роботи групи з погляду реалізації принципів демократичної культури можна запропонувати такі її прояви: «опора в процесі роботи на життєвий досвід дітей», «можливість практичного застосування отриманих дітьми результатів», «прояв міжособистісної толерантності в процесі обговорення», «самостійність дітей» та ін.

Таким чином, організація роботи в мікрогрупах дозволяє:

- забезпечити максимальну самостійність учнів у процесі оволодіння знаннями;

- вільно висловлювати та відстоювати власну думку;

- брати участь у процесі само- та взаємооцінки навчальних досягнень.

Для організації роботи мікрогруп важливо створити відповідні умови.

1. Організація простору. Столи або стільці в приміщенні повинні бути розставлені так, щоб групи не заважали роботі один одного і кожен учасник групи бачив інших та міг вільно спілкуватися з ними.

2. Групи повинні бути забезпечені матеріалами для фіксації і представлення процесу та результату роботи (папір, ручки, фломастери, ватман, скотч та ін.). Таким чином не тільки прискорюється робота, а й виховується культура оформлення та подання результатів своєї праці учнів.

3. Кількість учасників у кожній мікрогрупі має бути від трьох до семи осіб. Доцільно використовувати різні принципи формування груп (за бажанням учнів, за сусідством, на вибір вчителя тощо) залежно від досвіду та умов групової роботи в колективі. Склад груп має періодично змінюватись.

4. У групі мають бути розподілені ролі (ведучого, секретаря, критика, зберігача часу та ін.). Ролі може розподіляти як педагог, так і самі учні.

5. Важливо колективно визначити правила взаємодії в мікрогрупах, контролювати та аналізувати їх виконання.

Поведінка вчителя при організації роботи з мікрогрупах відрізняється від звичної поведінки на традиційному уроці. Педагог повинен пам'ятати, що мікрогрупи самі працюють над виконанням поставлених завдань, його роль лише допомагати їм у цьому процесі. Будь-яке авторитарне втручання може перервати роботу і перетворити обговорення на монолог учителя. Таким чином відбувається розвиток самосвідомості, активності, відповідальності за результати роботи, тобто формуються якості, необхідні для становлення демократичної культури учнів. Педагогу важливо контролювати, щоб

висновки дітей були максимально самостійними, не підлаштовувалися під думку педагога. Необхідно також прагнути до досягнення дітьми згоди з питань організації своєї діяльності та з формулювання основних висновків. Таким чином формується здатність дійти єдиної думки, а це один з провідних проявів демократичної культури.

У мікрогрупах формується позитивна взаємозалежність. Учні розуміють, що потребують допомоги один одного для виконання групового завдання. Вчителі повинні створювати та підтримувати взаємозалежність. Якщо один із учасників придушує інших, під час обговорення наполягає на своїй думці, не слухаючи інших, то група загалом програє. Вчитель може створити позитивну взаємозалежність між дітьми шляхом постановки завдань для спільного вирішення, спільних призів (якщо всі члени групи досягають результату, кожен заробляє додаткові бали), роздачі спільних ресурсів (група отримує один аркуш паперу на всіх або кожен член групи отримує тільки частину інформації (один підбиває підсумки, інший заохочує інших, третій опрацьовує деталі) та ін.

Групи не можуть ефективно діяти, якщо школярі не мають певних соціальних навичок та навичок спілкування. Педагог навчає їх цих навичок так само цілеспрямовано та ретельно, як навичок навчальних. Навички спільного навчання включають лідерство, прийняття рішень, встановлення взаємної довіри, спілкування і залагодження конфліктів, - усе це сприяє формуванню демократичної культури.

Розвитку партнерської взаємодії сприяє колективне вироблення критеріїв оцінки роботи груп та окремого учня за участю педагога, дітей та по можливості батьків. Групам потрібен спеціальний час, щоб обговорити, чи вони успішно йдуть до своєї мети, як складаються взаємини серед членів групи. Педагоги організовують цю діяльність, пропонуючи час від часу такі завдання: а) перерахуйте щонайменше три вчинки чи дії окремих членів

групи, які забезпечили успіх усіх груп, або б) назвіть щось одне, що могло б принести групі ще більший успіх.

Групова та парна робота можуть використовуватись при проведенні всього навчального заняття, при його підготовці або на окремих етапах заняття. Мікрогрупи є методом організації освітньої діяльності учнів під час використання різних технологій: розвиток критичного мислення через читання і письмо, дебати, проєктна діяльність, педагогічні майстерні та ін.

Наведемо приклади методів роботи мікрогруп на навчальних заняттях.

1. Запитання та завдання: підготовка запитань один одному, як варіант – постановка запитань після викладу нового матеріалу; підготовка відповідей на питання вчителя, поставлені до вивчення нового матеріалу, як доповнення – узагальнення та вироблення спільної короткої відповіді; складання завдань чи вправ; добір фактів чи прикладів для доведення теоретичних положень; висловлювання припущень щодо подальшого розвитку подій; спроби вирішити теоретичний конфлікт; добір додаткового матеріалу до уроку; взаємоперевірка домашнього завдання, тесту чи самостійної роботи; виконання лабораторних робіт, написання звітів до них.

2. Взаємоопитування: два учні читають текст, зупиняючись після абзацу, по черзі ставлять одне одному запитання щодо прочитаного. Потенціал: досягнення високих результатів навчання та глибокого розуміння матеріалу; підвищення уваги; високий рівень навчальної мотивації.

3. Зигзаг («Ажурна пилка»). Перед заняттям викладач дробить текст на кілька значеннєвих частин. Кожен фрагмент супроводжується експертними запитаннями, спрямованими на відтворення суті інформації, що повідомляється в даному фрагменті. Під уроку вчитель ділить усіх учнів на кілька робочих груп. Потрібно, щоб кількість членів у групі дорівнювала кількості смислових фрагментів тексту. Бажано, щоб кількість учасників у групах не перевищувала 7 осіб. Учитель повідомляє, що у цій робочій групі

учні працюватимуть на завершальному етапі, а зараз їм доведеться поділитися на експертні групи. Найпростіший спосіб такого розподілу: попросити учнів розрахуватися в групі від 1 до 7. Потім перші номери збираються до однієї групи, другі – до іншої тощо. Кожна експертна група працює над своїм фрагментом тексту. Спочатку учні читають його індивідуально, потім намагаються відповісти на запитання та обговорюють, як цей зміст найкраще пояснити членам своєї робочої групи. Коли роботу в експертній групі закінчено, учні повертаються до своїх робочих груп. Тут кожен учасник послідовно пояснює товаришам свій фрагмент змісту та відповідає на їхні запитання. У результаті група повинна виробити спільне уявлення про всю тему і викласти його перед усім класом.

4. «Вчимося разом». Клас ділиться на різні за рівнем навчання групи по 3-5 осіб. Кожна група отримує одне завдання, яке є частиною великої теми. Група сама визначає, що робить кожен її член, контролює правильність виконання завдання. Із «суми» виконаних завдань складається засвоєння нового матеріалу всіма учнями класу.

Таким чином, організація роботи в мікрогрупах дозволяє:

- забезпечити максимальну самостійність учнів у процесі оволодіння знаннями;
- можливість вільно висловлювати і відстоювати власну думку;
- брати участь у процесі само- та взаємооцінки навчальних досягнень;
- збагатити соціальний досвід щодо реалізації нових функцій;
- забезпечити діалогічний та партнерський характер взаємодії всіх учасників навчального процесу;
- підвищити емоційну задоволеність від процесу та результатів діяльності.

Ми використовували також колективні методи, при яких навчання здійснюється шляхом спілкування в парах постійного і змінного складу, коли

кожен навчає кожного, де дитина виступає по черзі то вчителем, то учнем, причому у посильний діалог-спілкування включаються всі учні. При взаємонавчанні вирішуються важливі завдання з погляду формування демократичної культури: вміння чути і слухати іншого, дохідливо і терпляче пояснювати партнерові нову інформацію, домовлятися зі спірних питань, змінювати стиль спілкування залежно від ситуації, виявляти толерантність та повагу до іншої людини незалежно від її статусу в колективі.

Здійснюючи виховання демократичної культури учнів, важливо пам'ятати, що сім'я є найважливішим чинником соціального становлення дитини. Саме у ній у взаємодії з батьками формується система поглядів на світ, засвоюються соціальні норми, розвиваються почуття, формуються комунікативні навички. Тому, з одного боку, необхідно підвищувати рівень педагогічної культури батьків, здійснювати їхню підготовку до взаємодії на основі демократичних принципів, а з іншого - активно включати їх у процес спільної з дитиною діяльності. Загалом у руслі формування демократичної культури всіх учасників освітнього процесу доцільно продумати систему заходів, які забезпечують доброзичливі відносини між педагогами, дітьми, батьками та створюють ситуації «рівноправності» між ними. Так, наприклад, корисно поряд із днем учителя зробити традиційним у школі день учня, свято батьків чи свято сім'ї. Низку питань, що стосуються життєдіяльності шкільного колективу чи первинного об'єднання, доцільно обговорювати «на рівних» педагогам, учням та батькам. Наприклад, при плануванні роботи школи, класу, конкретної справи необхідно надати можливість участі в цьому всім охочим, дорослим та дітям.

Методи впливу на інтелектуальну сферу спрямовані насамперед на формування системи об'єктивних уявлень людини про навколишню соціальну реальність, власні особливості, місце людини у світі. Актуальність цієї групи методів обумовлена позитивним впливом тенденцій розвитку

сучасного суспільства на процес соціального становлення підлітків. Для упорядкування системи соціально-орієнтованих уявлень дітей можуть бути використані бесіди щодо змісту оповідань, наукових текстів, художніх та публіцистичних фільмів.

Великий потенціал для реалізації методів переконання і самопереконання, на наш погляд, мають соціальні релізери - певні соціальні стереотипи по відношенню до соціального або природного об'єкта, часто представлені у вигляді вигаданих, міфологізованих ситуацій, в яких поведінка соціального або природного об'єкта може не відповідати його реальній соціальній або біологічній поведінці. Великий арсенал соціальних релізерів містять казки, міфи, в яких тварини, а також явища та предмети навколишньої дійсності наділяються людськими якостями, що сприяє розширенню світоглядних уявлень дітей та кращому розумінню норм і принципів сучасного суспільства. Використання соціальних релізерів особливо актуальні при взаємодії з молодшими школярами, які не завжди адекватно реагують на прямі заборони та вказівки, але при цьому здатні розуміти метафоричний, прихований сенс релізорів.

Методи впливу на мотиваційну сферу включають стимулювання – метод, в основі якого лежить формування в учнів усвідомлених спонукань їх життєдіяльності. Методи стимулювання (заохочення та покарання) мають бути спрямовані на формування адекватної самооцінки, прагнення здійснювати діяльність соціально адекватними способами. При використанні методів стимулювання в процесі виховання демократичної культури учнів важливим є те, щоб заохочення чи осуд було вираженням колективної думки, узгодженим та обґрунтованим. Усвідомленню сенсу, цілей і мотивів своєї діяльності сприяють такі рефлексивні прийоми, як, наприклад, «Лист самому собі», есе «Вокзал моєї мрії», «Подорож у майбутнє» тощо.

Методи впливу на емоційну сферу дитини формують необхідні навички в управлінні своїми емоціями, вчать керувати конкретними почуттями, розуміти свої емоційні стани та причини, що їх породжують. Одним із методів, що впливають на емоційну сферу дитини, є навіювання (самонавіювання) і пов'язані з ними прийоми атракції. Атракція – спосіб розуміння однієї людини іншою на основі стійкого позитивного почуття (симпатії, любові та ін.), яке сприяє більш повному та глибокому сприйняттю. Результатом атракції є виникнення соціальної установки на іншу людину, в якій переважає емоційний компонент [50, с. 78].

Розуміння емоційних станів інших людей, а також прийняття та усвідомлення причин власних емоцій – найважливіша характеристика сформованої демократичної культури особистості, тому до арсеналу відповідних педагогічних засобів доцільним є включення і прийомів атракції. Наприклад, використання у процесі спілкування з учнями їх імен, правильний вибір дистанції спілкування без порушення інтимної зони, посмішка, використання прийомів активного слухання, «відкриті» жести, – все це забезпечує сприятливий емоційний настрій суб'єктів діяльності, а заохочення до використання цих прийомів дітьми підвищує ефективність процесу виховання демократичної культури внавчальному процесі.

Методи впливу на вольову сферу передбачають розвиток у дітей таких актуальних для їхнього віку якостей, як ініціатива, впевненість у своїх силах; наполегливість, вміння долати труднощі задля досягнення мети; вміння володіти собою (витримка, самовладання); навичок самостійної поведінки тощо. Домінуючими методами формування вольової сфери є методи вимоги і вправи. У педагогічній літературі зустрічається опис багатьох різновидів вимог. Ми вважаємо, що в процесі виховання демократичної культури найбільший потенціал мають непрямі вимоги (вимога-порада, вимога-гра, вимога-довіра, вимога-схвалення). Ці вимоги переважно спрямовані на сферу

самосвідомості особистості і здатні викликати позитивні установки, що активізують внутрішню та зовнішню активність школярів.

Також ефективному формуванню досліджуваної нами інтегративної якості особистості сприяють спільно (педагогами, дітьми та батьками) вироблені вимоги, а також прийоми, що сприяють успішній реалізації цих вимог і закріпленню їх у свідомості учнів за допомогою вправ. Прикладом таких прийомів може бути «Спільна думка», коли діти на уроці, позакласному заході чи зборах колективу послідовно висловлюють свою думку щодо будь-якої події, явища чи групи людей. Поступово ці висловлювання (можливо, за допомогою педагога) набувають аналітичного характеру, а закінчується подібне обговорення формулюванням спільних для всіх членів колективу правил, вимог чи принципів. Саме такі спільно сформульовані вимоги можуть істотно впливати на процес самовиховання учнів. Наслідком реалізації вимог є вправи, а результатом вправ виступають навички та звички, які забезпечують якісне виконання людиною своїх обов'язків.

Методи впливу на сферу саморегуляції покликані сформувати у дітей навички психічних і фізичних саморегуляцій, розвинути навички аналізу життєвих ситуацій, навчити навичок усвідомлення своєї поведінки та стану інших людей, а також чесного ставлення до себе та інших людей, комунікативних і перцептивних компонентів демократичної культури особистості. Можливі приклади використання цього методу для вирішення поставлених нами завдань пов'язані з обговоренням на навчальних заняттях та позакласних заходах героїчних вчинків людей, біографій відомих захисників прав і свобод, борців за справедливість. Позитивний образ, залишаючи відбиток у свідомості дитини, дозволяє здійснити зіставлення та визначити якості, якими хоче опанувати школяр, запускаючи цим процеси саморегуляції. Ефективності використання методів корекції та самокорекції сприятимуть такі прийоми, які дозволяють через оцінювання себе в процесі

зіставлення з іншими людьми змінити свою поведінку та регулювати власні вчинки, що є безпосереднім проявом сформованої демократичної культури.

Велике значення для виховання демократичної культури школярів мають методи впливу на предметно-практичну сферу, зокрема методи організації діяльності та поведінки вихованців у спеціально створених умовах, які називають методами виховних ситуацій. Це ті ситуації, в яких дитина ставиться перед необхідністю вирішити певну проблему. Це може бути проблема морального вибору, вибору способу організації діяльності, соціальної ролі та ін. Вихователь навмисне створює умови для виникнення ситуації. Таким чином, сама сутність методу виховних ситуацій безпосередньо пов'язана з принципом ампліфікації, що вимагає створення ситуацій вибору і постійного розширення засвоєної соціальної зони школярів.

Коли виникає проблема для дитини та існують умови для її самостійного вирішення, створюється можливість для соціальної спроби (випробування) як методу самовиховання. Важливим видається, щоб соціальні спроби охоплювали всі сфери життя учнів та більшість їхніх соціальних зв'язків. У процесі включення в ці ситуації у дітей формується певна соціальна позиція та соціальна відповідальність, що, з одного боку, є основою для їх подальшого входження в соціальне середовище, а з іншого, – забезпечується становлення досліджуваної нами якості.

Модифікацією методу освітніх ситуацій є змагання. Цей метод базується на природних схильностях дитини до лідерства та суперництва. У процесі змагання дитина досягає певного успіху в стосунках зі своїми товаришами та набуває нового соціального статусу. Для вирішення завдань виховання демократичної культури необхідно забезпечити змагальний характер насамперед соціально значущої діяльності (робота на пришкільній ділянці, самообслуговування в класі, прибирання сміття на шкільному подвір'ї тощо).

Одним із можливих прийомів, що сприяють активізації методів цієї групи відповідно до вирішення завдань виховання демократичної культури, є, на нашу думку, соціальне конструювання (процес моделювання інтерпретацій певної ідеї чи явища). У результаті соціального конструювання визначається одна або кілька взаємопов'язаних інтерпретацій, через які людина, як правило, сприймає певне явище.

Мета соціальних конструктів полягає у сприянні типізації, систематизації і, таким чином, організації життєвого досвіду дітей та життєвого простору. Оскільки соціальні конструкти є частинами реального життя (освіта, гроші, титули, мова тощо), оволодіння їхньою сутністю та конструювання власних уявлень про них створює можливості для використання соціального конструювання в процесі виховання демократичної культури. Методи впливу на екзистенційну сферу спрямовані на включення дітей у систему нових для них стосунків. Кожна дитина повинна накопичувати досвід соціально корисної поведінки, досвід життя в умовах, що формують елементи корисної спрямованості, високоморальні установки, які згодом завадять їй поводитися непристойно, нечесно. Це вимагає організації роботи над собою – «роботи душі».

У шкільних умовах корисно використовувати вправи для розвитку здатності дітей судити на основі принципу справедливості, використовуючи метод дилеми. Цей метод допомагає вирішувати проблеми розвитку демократичної культури, оскільки передбачає спільне обговорення дітьми моральних та ціннісних питань, які не мають чіткої відповіді. На кожне запитання діти наводять переконливі аргументи «за» та «проти». Корисно аналізувати відповіді за такими критеріями: вибір, цінність, соціальні ролі та справедливість. Таким чином збагачується система ціннісних орієнтацій особистості, розвивається здатність відстоювати власну думку, формується

усвідомлення існування різних точок зору на одну й ту саму проблему, вдосконалюються навички командної роботи.

Метод дилеми пов'язаний з рефлексією, що означає процес осмислення індивідом того, що відбувається в його власній свідомості. Рефлексія передбачає не лише пізнання людиною себе в певній ситуації, а й з'ясування того, як до неї ставляться інші, а також розвиток уявлень про зміни, які можуть відбутися. Рефлексія є найважливішим механізмом сприйняття, тобто безпосередньо сприяє розвитку перцептивного компонента демократичної культури. Також саме завдяки наявності рефлексивної здатності діють внутрішні механізми виховання демократичної культури, пов'язані з процесом конструктивного вирішення внутрішньоособистісних суперечностей.

На навчальних заняттях та в позанавчальній діяльності мит постійно забезпечували рефлексивну позицію дитини, використовуючи для цього відповідні запитання та завдання («Що я повинен робити, щоб дізнатися (навчитися, стати кимось, змінитися...)?», «Навіщо мені це потрібно?», «Чому я досягнув такого результату?» тощо). Таким чином забезпечується внутрішнє усвідомлення проблеми, розуміння значущості діяльності, яка здійснюється дитиною. Також для розвитку перцептивної здібності можна використовувати рефлексивні прийоми, що забезпечують розуміння інших людей і сприйняття себе через думку інших: «Рольова маска» (дитині пропонується увійти в роль іншої людини і виступити не від свого імені, а від її особи), «Обмін ролями» (учні обмінюються функціями, які вони отримали на прикріплених на спині у кожного аркушах, потім кожен оцінює написане про нього, висловлюючи свою згоду чи незгоду з думками однокласників) та ін.

Таким чином, для реалізації першої з визначених нами умов (організація демократичного середовища в закладі освіти) експериментальна

робота з формування демократичної культури третьокласників включала збагачення ігрової, духовно-практичної та пізнавальної сфери учнів експериментального класу. За рахунок гри як важливої сфери життєдіяльності дітей відбувалася зміна позиції молодших школярів у колективі; зміна характеру їхньої участі в різних видах діяльності та зміна взаємовідносин у спільній діяльності. За рахунок розширення пізнавальної сфери життєдіяльності актуалізувалися питання, пов'язані із засвоєнням знань про права дитини та процес участі. Духовно-практична сфера життєдіяльності сприяла осмисленню моральних відносин та вчинків, поглибленому осмисленню своїх відповідальних дій, формуванню співчуття та готовності допомогти і підтримати, осмисленню цінності участі в житті класу. Організація життєдіяльності забезпечувала можливості для самоствердження і самореалізації учнів, їхньої соціалізації. Основними принципами при цьому виступали опора на самостійну ініціативу дітей, надання їм свободи дій; опора на інтереси та потреби дітей; забезпечення завершеності дій, що веде до конкретних результатів; опора на відносини, цінності та норми, що склалися в класі та впливали на самовизначення, вчинки і вибір учнів. Крім цього, перша умова була реалізована за рахунок забезпечення середовища життєдіяльності учнів різними заняттями з прав дитини, колективно-творчою діяльністю, тренінгами, благодійними акціями тощо.

Друга умова – реалізація партнерських відносин суб'єктів освітнього процесу - здійснювалося за рахунок стимулювання та реалізації потреби учнів у співпраці. Динаміка зміни участі та особистісних якостей школярів забезпечувалася за рахунок прийняття та реалізації всіма суб'єктами, залученими до партнерських відносин (учні, класовод, соціальний педагог, психолог, батьки) принципів (повага до суб'єктної позиції та прав один одного; надання можливості висловлювати свою думку; повага до вибору; врахування наявного досвіду та ін.). Важливий аспект партнерських відносин

полягав у наданні індивідуальної допомоги учням, які зіткнулися з певними труднощами. Реалізація цієї умови здійснювалася через стимулювання органів самоврядування в класі, створення системи доручень, формування ініціативних груп, взаємовідповідальних відносин.

Третя умова – етапність організації участі з ускладненням мети та змісту на кожному етапі - передбачала реалізацію трьох основних етапів, на кожному з яких відбувалося ускладнення змісту роботи з формування демократичної культури учнів. Перший етап був пов'язаний з формуванням базових знань дітей через проведення спеціальних занять, бесід, ігрового моделювання. На другому етапі зміст діяльності дітей ускладнювався і був пов'язаний із знаннями та вміннями ставити цілі, висувати шляхи їх досягнення, створювати проєкти. Ці цілі вирішувалися через сукупність справ, ігор, рефлексій, розмов, занять та стимулювання партнерських відносин. При переході до третього етапу цілі ускладнилися, а зміст було пов'язано з пошуком та відбором засобів реалізації проєктів, обраних на попередньому етапі. Третя умова була спрямована на забезпечення самодіяльності, задоволення потреб та осмислення дітьми участі в життєдіяльності класу як особистісно та соціально значущої діяльності. Це забезпечувало цілісне та послідовне включення учнів у різноманітні ситуації вибору, дозволяючи розширити знання про права і процес участі, підготуватися до застосування знань на практиці.

Аналіз можливостей методів виховання з позиції їх впливу на різні сутнісні сфери людини демонструє великі можливості названих методів та їх прийомів для вирішення завдань виховання демократичної культури молодших школярів.

2.3 Результати експериментальної роботи

На підсумковому етапі експериментальної роботи було здійснено повторну діагностику рівнів сформованості демократичної культури учнів 3 класу. Порівняльні результати подані в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Динаміка рівнів сформованості демократичної культури учнів 3 класу

Рівні	Контрольний клас	Експериментальний клас
	Кількість учнів (%)	
Констатувальний етап експериментальної роботи		
Високий	10%	10%
Середній	45%	50%
Низький	45%	40%
Формувальний етап експериментальної роботи		
Високий	10%	25%
Середній	50%	60%
Низький	40%	15%

З таблиці видно, що високий рівень сформованості демократичної культури мають 25% учні експериментального класу (на констатувальному етапі експерименту було 10%), середній рівень – 60%, що на 10% вище, ніж на констатувальному етапі, з низьким рівнем сформованості демократичної культури виявлено 15% учнів, у той час на констатувальному етапі було 40%. У контрольному класі показники майже не змінилися.

Отже, ми можемо дійти висновку, що в результаті проведеної нами роботи рівень сформованості демократичної культури молодших школярів в експериментальному класі підвищився. Зауважимо, що впровадження вищезазначених педагогічних умов призвело до динаміки особистісних змін та змін у взаєминах у класі. По-перше, більшість школярів почали підходити

більш відповідально до своїх вчинків щодо інших, враховувати інтереси та думку своїх однокласників. У порівнянні з початком навчального року, коли учні намагалися більше наполягти на своїй думці, ніж розуміти думку інших, до кінця навчання вони почали демонструвати інтерес до ідей однокласників, поважне ставлення, спроби розібратися в суті питання. По-друге, після ухвалення рішень учні почали орієнтуватися на наслідки (як те чи інше рішення поліпшить чи погіршить взаємовідносини у класі чи з педагогами). По-третє, школярі почали активно долучатися до самостійного вирішення конфліктних ситуацій. По-четверте, відбулася зміна в психологічному кліматі класу, багато дітей зазначали, що почуваються комфортніше.

Таким чином, визначені завдання, обґрунтовані методологічні підходи і принципи, методи формування, діагностування та оцінювання результатів роботи з третьокласниками дозволили суттєво підвищити рівень сформованості їхньої демократичної культури.

Висновки до розділу 2

Експериментальна робота проводилася

і складалася з 3 етапів: констатувального, формувального, контрольного. Для визначення стану сформованості демократичної культури третьокласників було розроблено критерії (пізнавально-світоглядний, емоційно-вольовий, дієво-практичний) та їх показники.

На основі виділених критеріїв і показників виділено 3 рівні сформованості демократичної культури молодших школярів: високий, середній і низький.

Моніторинг рівня сформованості демократичної культури здобувачів початкової освіти на констатувальному етапі експерименту продемонстрував недостатній розвиток більшості її компонентів, а також відсутність

цілеспрямованої роботи в означеному напрямі. Лише 10% учнів експериментального класу та стільки ж контрольного мали високий рівень сформованості демократичної культури, відповідно 50% і 45% – середній рівень. Низький рівень законстатований у 40% учнів експериментального та 45% контрольного класів.

Спираючись на результати аналізу психолого-педагогічної літератури, досвід роботи ЗЗСО і власні діагностичні дослідження, ми розробили модель виховання демократичної культури молодших школярів, яка включала чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційно-цільови, змістовий, процесуальний та аналітико-результативний.

Формування демократичної культури третьокласників на формувальному етапі експерименту включало три основні аспекти його організації: використання можливостей змісту навчальних дисциплін для виховання демократичної культури; організація діяльності педагогів та дітей відповідно до принципів демократичної культури через використання відповідних форм, методів, технологій; розвиток системи відносин педагогів та учнів. Методика формування демократичної культури молодших школярів включала сучасні освітні технології (технологія проєктної діяльності, «Портфоліо», «Педагогічні майстерні», дискусійні, ігрові, дослідницькі технології), парні та групові форми роботи, інноваційні методи і прийоми. Використовувався потенціал кожного навчального заняття для вирішення завдань виховання демократичної культури учнів.

Найбільш ефективним для виховання демократичної культури є тип партнерської взаємодії, співпраці учасників виховного процесу, колективної творчої діяльності, участі в самоврядуванні.

На контрольному етапі експерименту ми виявили позитивну динаміку сформованості демократичної культури учнів експериментального класу.

Таким чином, ефективність запропонованої методики підтверджено експериментальними результатами.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

За результати експериментального дослідження вдалося дійти таких висновків:

1. Суть демократизації освіти полягає у використанні демократичних принципів реорганізації системи освіти на демократичних засадах, що передбачає взаємозв'язок прав і обов'язків учнів; дотримання суспільних вимог до рівня реалізації інтересів та потреб особистості; засад співробітництва і партнерства в освіті і загалом у підготовці школярів до життя в демократичному суспільстві.

2. Демократизація шкільного життя на етапі початкової освіти розглядається як перспективна модель організації громадянського суспільства, оскільки саме в дитячому віці в міру формування досвіду участі в суспільному житті закладаються основи багатьох особистісних якостей, що визначають соціальну активність особистості впродовж подальшої життєдіяльності.

3. Провідну роль у демократизації початкової освіти відіграє вчитель, який забезпечує місію емоційного і морального оздоровлення суспільства й нації в цілому, захисту прав дитинства та спонукання до усвідомленої самостійної участі в соціальному прогресі, надихаючи, підтримуючи, організаторську, формувальну, іміджмейкерську функції. Під участю учнів у демократизації освіти ми розуміємо процес раціонального та відповідального вибору альтернатив, спрямований на досягнення цілей дітей у вирішенні проблем, що сприяє стимулюванню активності та ініціативності в життєдіяльності школи.

4. Демократична культура молодшого школяра – це сукупність установок, цінностей та поведінкових стереотипів, які виражають індивідуальну свободу вибору, повагу до прав інших, прагнення до рівності та активну участь у прийнятті суспільних рішень. Ключовими аспектами

демократичної культури особистості є індивідуальна автономія, рівність, свобода слова та думки, активна участь, відповідальність, повага до спільних цінностей. Провідними ідеями виховання демократичної культури учнів є розвиток взаємодії учасників освітнього процесу на основі партнерства, співробітництва, поваги та прийняття позиції один одного, що передбачає добровільну участь дорослих і дітей у спільній діяльності і самоврядуванні.

5. Методологічну основу процесу формування демократичної культури учнівської молоді становлять правовий, соціальний, рефлексивно-діяльнісний, особистісно орієнтований, суб'єктно-орієнтований підходи, а також низка принципів: принцип діалогічності та партнерства, принцип активності й самодіяльності учасників освітнього процесу; принцип полірольової взаємодії; принцип варіативності, гнучкості та мобільності; принцип забезпечення єдності прав, обов'язків і відповідальності учасників виховного процесу; принцип толерантності.

6. Ефективне формування демократичної культури молодших школярів може здійснюватися за таких педагогічних умов: організація демократичного середовища в закладі освіти; реалізація партнерських відносин суб'єктів освітнього процесу; поетапна організація процесу формування демократичної культури учнів з ускладненням мети та змісту на кожному етапі.

7. Експериментальна робота з формування демократичної культури молодших школярів проводилася на

і включала 3 етапи: констатувальний, формувальний, контрольний.

8. Критеріями сформованості демократичної культури третьокласників виступили пізнавально-світоглядний, емоційно-вольовий, дієво-практичний з відповідними показниками. На основі зазначених критеріїв і показників виділено 3 рівні сформованості демократичної культури молодших школярів: високий, середній і низький.

9. Результати констатувального експерименту продемонстрували недостатню сформованість більшості компонентів демократичної культури молодших школярів, а також відсутність цілеспрямованої роботи в означеному напрямі. Зокрема, лише 10% учнів експериментального і контрольного класів мали високий рівень сформованості демократичної культури, відповідно 50% і 45% – середній рівень, низький рівень законстатований у 40% учнів експериментального та 45% контрольного класів.

10. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури, досвіду роботи вчителів ЗЗСО і власних діагностичних досліджень розроблено модель виховання демократичної культури молодших школярів, яка включала чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційно-цільовий, змістовий, процесуальний та аналітико-результативний.

11. Методика формування демократичної культури третьокласників на формувальному етапі експерименту включала три основні аспекти його організації: використання можливостей змісту навчальних дисциплін для виховання демократичної культури; організація діяльності педагогів та дітей відповідно до принципів демократичної культури через використання відповідних форм, методів, технологій; розвиток системи відносин педагогів та учнів. З цією метою використовувалися сучасні освітні технології (технологія проєктної діяльності, «Портфоліо», «Педагогічні майстерні», дискусійні, ігрові, дослідницькі технології), парні та групові форми роботи, інноваційні методи і прийоми. Використовувався потенціал кожного навчального заняття для вирішення завдань виховання демократичної культури учнів. Найбільш ефективним для виховання демократичної культури є тип партнерської взаємодії, співпраці учасників виховного процесу, колективної творчої діяльності, участі в самоврядуванні.

На контрольному етапі експерименту виявлено позитивну динаміку сформованості демократичної культури учнів експериментального класу. Так, високий рівень сформованості демократичної культури мали 25% учні експериментального класу (на констатувальному етапі експерименту було 10%), середній рівень – 60%, що на 10% вище, ніж на констатувальному етапі, з низьким рівнем сформованості демократичної культури виявлено 15% учнів, у той час на констатувальному етапі було 40%. У контрольному класі показники майже не змінилися.

Таким чином, результати контрольного етапу експерименту довели ефективність педагогічних умов формування демократичної культури третьокласників. За підсумками дослідження можна стверджувати, що заявлена на початку дослідження мета досягнута, завдання виконані.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективним є вивчення питань демократизації управління освітнім процесом у сучасних ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрющенко Т. К. Компетентнісний підхід як стратегічний напрям розвитку освіти в Україні: теоретичний аспект. Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Вид. ПП Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 13. С. 8–12.
2. Бакка Т., Голощапова В., Дегтярьова Г., Євтушенко Р., Іванова І., Крамаровська С., Мелещенко Т, Шкребець О. Медіаграмотність та критичне мислення в початковій школі: посібник для вчителя / За редакцією Волошенюк О., Дегтярьової Г., Іванова В. URL: <https://bit.ly/3kwzdJP>
3. Барабаш О. Становлення компетентнісного підходу у сучасній освіті. Нова педагогічна думка. 2012. № 4. С. 133–136.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. С. 45–47.
5. Бех І. Д. Загартування особистості вчинком як освітня мета. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук. практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України (за 2017 р.). Івано-Франківськ, 2018. Вип. 6. С. 7-20.
6. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. С. 112–114.
7. Белуха С. Шлях до нової української школи. Дослідно-експериментальна та інноваційна діяльність навчального закладу. Директор школи. 2017. № 19-20. С. 65.
8. Биков В. Ю. Гуржій А. М., Зайчук В. О., Карташова Л. А., Іванюк І. В., Овчарук О. В. Портфоліо компетентностей для культури демократії як складова шкільного середовища. Science and Education : XVI International Conference. Секція проблем освіти. С. 31-36.

9. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід : рефлексивний аналіз застосування. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. К.: К.І.С., 2004. С. 49.
10. Бібік Н. М. Соціалізація молодших школярів у взаємозв'язку урочної та позаурочної діяльності: методичний посібник. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2020. 104 с.
11. Біленко І. Початкова школа в контексті інноваційних освітніх змін. Використання сучасних технологій, форм та методів у початковій освіті: моногр. Київ : Пророк, 2017. С. 220.
12. Бойко М. Формування у молодших школярів соціальної компетентності засобами учнівського самоврядування. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/26737/1/4.PDF>
13. Бондарчук Є. Інтерактивні технології - шлях до створення ситуації успіху у навчальній діяльності молодшого школяра. Початкова школа. 2017. № 11. С. 1.
14. Валькова Т. Введення колективного самоврядування в початкових класах. Початкова освіта (Шкільний світ). К. : Вид. дім «Шкільний світ», 2007. № 5. С. 14-16.
15. Врублевська М. О. Учніське самоврядування як спосіб організації життя колективу. Виховна робота в школі. 2006. № 10. С. 2-15.
16. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. та інші. Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу»: Київ: Видавництво «Алатон», 2019. С. 128.
17. Вчимося демократії: учнівське самоврядування в школі. Шкільний світ: Всеукраїнська газета для вчителів. 2007. № 40. С. 22-24.

18. Галас А., Дарченко Л. Розвиток інформаційно-освітнього середовища – умова підвищення професійних компетентностей педагога / А. Галас, Л. Дарченко, М. Каратаєва, О. Кулик. Початкова школа. № 1. 2016. С. 3-5.
19. Гапонько Т. М. Партнерські стосунки – запорука успіху: тренінг для вчителів та батьків. Початкове навчання. № 7-9. 2019. С. 5-7.
20. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. 2-ге вид., допов. й виправл. Рівне. Волинські береги, 2011. 552 с.
21. Гурова Т. Ю. Зміст і значення виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: 36. наукових праць : Вип. 14 (67). Запоріжжя, 2011. Ч. 2. С. 271-276.
22. Демократизація шкільного життя : досвід. Сільська школа України. 2015. № 4. С. 3-18.
23. Демократична культура особистості. URL: <https://surl.li/fvrhex>
24. Демченко О. П. Створення культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості молоді в регіональному контексті. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наукових праць. Випуск 45. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2016. С. 19-25.
25. Дерев'янка Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2003. 211 с.
26. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>
27. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. :Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

28. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
29. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
30. Закон України «Про освіту» (у редакції від 01.01.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
31. Іова В. Ю., Люріна Т. І. Формування громадянської культури особистості: Навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. 172 с.
32. Казанжи І. В. Виховання толерантної поведінки учнів початкової школи. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2015. № 1. С. 7-10.
33. Кияновський А. О. Гуманістичні засади формування особистості учня початкових класів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Херсон, 2000. 21 с.
34. Кіт Г. Г. Дидактика початкової освіти: практикум / Г. Г. Кіт, О. Б. Петрович, І. В. Карук. Вінниця: Документ Принт, 2017. 249 с.
35. Ковальчук В. А. Педагогіка партнерства у професійній діяльності вчителя: навч. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2023. 100 с.
36. Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві : пер. з англ. / наук. ред. О. Овчарук. Рада Європи, 2016. URL: <https://rm.coe.int/version-ukrainienne-240418/16807c886e>.
37. Конвенція ООН про права дитини (1989 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
38. Косарева О. Партнерська взаємодія з дитиною. Палітра педагога. 2015. № 3. С. 10-15.

39. Кравчук Л. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2421/1/Krravchuk_L_3.pdf
40. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: Монографія. К.: КМПУ, 2013. 272 с.
41. Куц Г. М. Демократичні принципи в освітньому процесі: політикокультурний контекст. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія. 2018. С. 46-56.
42. Лимар Ю. М., Демченко О. П., Турчина І. С. Використання філософського діалогу у формуванні навичок демократичного спілкування майбутніх педагогів. Інноваційна педагогіка. 2019. Вип. 16. Т. 1. С. 110-114.
43. Лимар Ю. М., Чекан Ю. М. Нові професійні ролі вчителя в умовах Нової української школи. Інноваційна педагогіка : зб. наук. праць. Вип. 15. Т. 2. Одеса, 2019. С. 82-85.
44. Лопухівська А. В. Шляхи розвитку учнівського самоврядування у сільських загальноосвітніх навчальних закладах. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/5/visnuk_25.pdf
45. Луговий В. І. Компетентності та компетенції: поняттєво-термінологічний дискурс. Вища освіта України. Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». 2009. № 3 (додаток 1). С. 8-14.
46. Макаренко А. Вибрані твори у 2-х томах. Київ : Держ. вид-во художньої літератури, 1950. Т. 1. 534 с.
47. Максименко О. Демократична освіта у демократичному середовищі ЄС: виклики та дії. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738470/1/PSP_tezy_2023-1-45-47.pdf
48. Матусевич Т., Колесник Л. Демократія в освіті: ідеальне буття чи педагогічна реальність? Філософія освіти. 2019. № 1 (24). С. 115-127.

49. Митник С. Шляхи формування навичок інфо-медійної грамотності учнів початкових класів у сучасному освітньому середовищі. URL: <https://bit.ly/31LqjAH>
50. Мицька М. Створення інноваційного середовища – шлях до нової української школи : навч. посіб. Харків : НТУ «ХПІ», 2017. С. 130.
51. Момотюк Л. Б. Уроки громадянськості як одна з форм громадянського виховання молодших школярів. Особистісно орієнтовані педагогічні технології у початковій школі : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль, 2006. С. 56-59.
52. Нова українська школа: Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти. URL: <http://mon.gov.ua/%202016/12/05/konczepczya>
53. Нова українська школа : poradnik dla vchytelja / za zag. red. H. M. Bibik. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
54. Новицька Н. Навчання й виховання молодших школярів на уроках «Я досліджую світ». Гуманізація навчально-виховного процесу: наук.- метод. збірник. Випуск XVII. Слов'янськ, 2017. С. 125-130.
55. Омельченко М. С. Рефлексивно-діяльнісний підхід у розвитку професійної свідомості корекційного педагога. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 2. Т. 1. С. 90-93.
56. Оніщенко І. В. Нова українська школа – новий зміст освіти : тренінг. Початкове навчання та виховання. 2018. № 22/24. С. 24–27.
57. Оржеховська В. М. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: технології і моделі. Х.: Видавництво «Точка», 2017. 192 с.
58. Освітні технології: навч.-метод, посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; за заг. ред. О. М. Пехоти. К.: А.С.К., 2002. 255 с.
59. Пироженко Л. В. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. К.: Педагогічна думка, 2019. 312 с.

60. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. К.: А.П.Н., 2010. 192 с.
61. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. Вісник програм шкільних обмінів. 2005. № 23. С. 18-24.
62. Постоленко І. Демократизація освітнього процесу в Україні. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2007. С. 67-71.
63. Пристинська М. «Дозвілля школярів». Ігри кожного дня : навч. посіб. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Перше вересня», 2016. С.112.
64. Приходько М. І. Учніське самоврядування в сучасному вимірі : метод. посіб. Біла Церква : Буква, 2009. 248 с.
65. Ремех Т. О. Інтерактивні методи громадянської освіти. К.: Центр освітніх ініціатив, 2017. С. 36.
66. Розвиваємо громадянські компетентності : другий клас / За ред. Н. М. Бібік, Н. З. Софій, Київ. 2019. URL: www.ussf.kiev.ua
67. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. К.: Генеза, 2011. 504 с.
68. Савченко О. Я. Проблеми виховання в сучасній школі: гуманістичний контекст. К.: Педагогічна думка, 2015. 220 с.
69. Севастюк М. С. Демократизація освітнього процесу в професійній підготовці майбутнього вчителя початкової школи. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 83. С. 245-249.
70. Сесик О. О. Педагогіка партнерства – ключовий компонент формули нової школи. Класному керівнику. Усе для роботи. 2017. № 6. С. 5-7.
71. Сиса О. І. Взаємодія школи і сім'ї у вихованні та розвитку учнів початкових класів. Таврійський вісник освіти. 2016. № 4(56). С. 162-167.

72. Сисоєва С. О. Інноваційні педагогічні технології. К.: Освіта України, 2017. 312 с.
73. Сігова А.Г. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів. Наукові записки. Педагогіка : зб. наук. праць. Київ, 2017. С. 215-219.
74. Скиба Г.М. Формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії старшокласників як наукова проблема. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712642/1/SHM_Polt18.pdf
75. Сухомлинська О. В. Сучасні підходи до виховання особистості школяра. К.: Педагогічна думка, 2012. С. 78–80.
76. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори : В 5 томах. Т. 2. К., 1976. 640 с.
77. Тадаєва А. В. Соціально-педагогічний супровід соціалізації молодших школярів в сучасному інформаційному просторі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка. Харків, 2016. 258 с.
78. Тараненко І. Г. Розвиток життєвої компетентності та соціальної інтеграції: досвід європейських проблем. Кроки до компетентності та інтеграції у суспільство. Київ, 2020. С. 37-40.
79. Товкало М., Філіпенко Т., Шинаровська О. «Демократична школа»: Всеукраїнська програма освіти для демократичного громадянства. 2017. 38 с.
80. Трач Я. В. Особливості впливу демократії на освітній процес. Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Київ, 19 травня 2021 р.) ; Наукова платформа Open Science Laboratory. Київ, 2021. С. 108-110.
81. Трач Я. В. Розвиток демократичних цінностей молодших школярів на уроках Я досліджую світ. Пріоритетні напрямки досліджень в науковій та освітній діяльності. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21-22 жовтня 2021 р.); Львівський науковий форум. Львів, 2021. С. 31-34.

82. Тягло О. В. Критичне мислення: навчальний посібник. Харків: Основа, 2014. 192 с.
83. Федорова Н. Ф., Фірсова Л. О. Освіта як педагогічний процес у соціокультурній цивілізації. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2014. № 5 (24). С. 11-15.
84. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
85. Фруктова Я. С. Сучасні форми позакласної роботи з учнями. Початкова школа. 2017. № 1. С. 29–31.
86. Халіна О. Формування громадянської компетентності. Реалізація концепції «Нова українська школа». Психолог. 2018. № 7-8. С. 48.
87. «Хартія для всіх»: за станом / Рада Європи / за ред. О. Дієз Віллаграса, 2016. 36 с.
88. Хартія Ради Європи: з освіти для демокр. громад-ва і прав людини / за станом на жовтень 2010 р. / Рада Європи. 2010. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charteroneducation-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>
89. Холод Г. Демократична освіта в Україні: специфіка, проблеми, шляхи їхнього розв'язання. Соціальні комунікації: теорія і практика. 2024. № 16(1). С. 129–141.
90. Цимбалару А. Д. Нова українська школа: освітній простір учня початкової школи: навчально-методичний посібник. К.: Видавничий дім «Освіта», 2020. 161 с.
91. Цуп Н. С. Модель учнівського самоврядування класу. Виховна робота в школі. 2006. № 10. С. 46-47.

92. Чеботар Ю. В. Формування елементів культури демократії молодших школярів у процесі проведення ранкових зустрічей (НУШ). Чернігів, 2021. 108 с.
93. Чепіль М. М. Соціально-педагогічна діяльність у закладах освіти: теорія і практика. Львів: Світ, 2017. 264 с.
94. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
95. Шкільна держава. Позакласний час: часопис. 2007. № 9. С. 99-107.
96. Шпеко А. А. Форми і методи розвитку соціальних навичок молодших школярів. Інноваційна педагогіка. Випуск 34. Т. 1. 2021. С. 152-156.
97. Якубчик Л. О. Психолого-педагогічний супровід дитини в умовах Нової української школи / Л. О. Якубчик, Г. О. Тимченко. Початкове навчання. №10-12. 2019. С. 14-20.
98. Яценко С. Л. Сутнісні аспекти особистісно орієнтованої освіти. Проблеми освіти: наук-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. 2015. № 85. С. 116-122.
99. Ashford A. Involving children in decision making. URL: <http://www.childcomm.tas.gov.au/wp-content/uploads/2015/06/Guide-to-making-decisionsbooklet.pdf>
100. Birzea C. Tool for Quality Assurance of Education for Democratic Citizenship in Schools / C. Bîrzea, M. Cecchini, C. Harrison, J. Krek, V. Spajić-Vrkaš – Paris: UNESCO, Council of Europe, Centre for Educational Policy Studies, 2005. 123 p.
101. Brett P. How All Teachers Can Support Citizenship and Human Rights Education: a Framework for the Development of / P. Brett, P. Mompoin-Gaillard, M. H. Salema Edited by Sarah Keating-Chetwynd – Strasbourg : Council of Europe, 2009. 84 p.
102. Recommendation of the Parliamentary Assembly 1849 (2008), For the Promotion of a Culture of Democracy and Human Rights through Teacher

Education: URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta08/erec1849.htm>

103. Fernandes P. Evaluating children's participation in decision making: A case study of a child helpline in India. – London: Department of Social Policy London School of Economics and Political Science, 2006. 325 p.

104. Fieldgrass L. Youth Engagement: what is it and where can we take it? – Canberra Youth Affairs Conference, 2013. 15 p.

105. Lansdown G. Promoting children's participation in democratic decision-making. Florence, Italy: Innocenti Research Centre, 2001. 53 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Урок на тему: «Мої права та обов'язки»

Мета: Формувати уявлення про права дитини.

Ознайомити учнів з їхніми основними правами та обов'язками. Навчити дітей вмінню захищати себе в разі порушення прав дитини. Дати уявлення про поняття «право», «Конституція». Розвивати увагу, старанність у дітей. Виховувати повагу до себе, своєї сім'ї, друзів, оточуючих, почуття вихованості, а тако ж дисциплінованості.

Обладнання: Конституція України, плакат «Знай свої права дитино!», презентація.

Хід зустрічі:

I. Організаційний момент.

1. Привітання.

Діти вітаються по колу, звертаються один до одного на ім'я і торкаються долоньками.

- Доброго ранку, Іванко. Мені дуже приємно тебе бачити.

- Доброго ранку, Максиме. Я рада, що ти прийшов.

Вчитель: Я також рада бачити всіх вас.

2.Обговорення правил ранкової зустрічі.

Нашим привітанням ми створили спокійний, гарний настрій, адже якусь важливу справу краще починати з гарним настроєм. А тепер згадаємо правила наших ранкових зустрічей, а допоможуть нам в цьому малюнки-схеми: уважно слухати один одного; піднімати руку, якщо хочеш щось сказати; говорити голосно і чітко.

II.Обмін інформацією

1.Таємничо-чарівна хвилинка. («Чарівна скринька»).

- Діти, в руках у мене чарівна скринька, а в ній найцінніший скарб планети Земля. Хто з вас хоче його побачити, можете зазирнути в скриньку, але поки що не розповідати своїм однокласникам, кого ви там побачили. І мовчіть до того часу, аж поки всі охочі не зазирнуть на дно скриньки.

- То кого ви побачили у чарівній скринці? (себе)

- Так, ви побачили у чарівному дзеркальці кожен себе – людину. Адже людина – найцінніший скарб. Кожен з вас – неповторна особистість, людина, яка живе сьогодні і саме більше такої на цій Землі немає і ніколи не було.

Ти знаєш, що ти – людина?

Ти знаєш про це, чи ні?

Усмішка твоя - єдина.

Очі твої – одні.

- Діти, ви говорите по-різному, кожен має свою родину, свою домівку, свою долю, свій характер, маєте різних друзів. Через те, що ви такі різні між вами інколи виникають суперечки. Але ви завжди повинні пам'ятати, що ніколи не можна ображати людину, не можна принижувати людську гідність. Тому люди живуть, дотримуючись певних правил. Без правил життя було б просто неможливе.

Існує чимало правил: правила у сім'ї, у школі, у грі, в житті. Навколо нас – дуже багато правил. І серед них є такі, які зобов'язані виконувати всі люди. Найголовніші правила називають Закон.

Кожна країна, кожна держава має свої Основні закони. Основним Законом нашої держави є Конституція України. Погляньте на цю книжечку, що я тримаю у руках. (Показую Конституцію України) Це Конституція України, в якій записано всі закони, по яких живуть громадяни нашої держави і ми з вами.

1. Вправа «Вузлики»

- На дошці ви бачите вузлики. Сьогодні на уроці ми спробуємо розв'язати їх.

Пра ва ди ти ни

Давайте прочитаємо, що написано в ланцюжку.

Ми говоримо: права дитини. А хто така дитина? (Це людина, якій ще не виповнилося 18 років)

1. Бесіда

- Діти, що потрібно для того, аби дитина стала дорослою?

- На все, що ви зараз сказали, ви маєте право.

- А що таке «право»? – запитаєте ви.

Права дитини – це певні можливості, що надаються вам, дітям для того, щоб жити і дорослішати. Тобто це те, що ви можете робити і в чому вам ніхто не можна відмовити. Право – система обов'язкових дій для всіх, формально зазначених правил поведінки.

У різні епохи погляди на виховання і догляд за дітьми були різними. Раніше діти не мали іграшок, свого дитячого одягу, дитячої кімнати. І тільки триста років тому на дітей почали звертати увагу, шити дитячий одяг, створювати дитячі книги, дитячі пісні та музику. У 1959 році було ухвалено

Декларацію прав дитини. У 1989 році всі прогресивні країни світу, в тому числі і наша держава - Україна, підписали Конвенцію прав дитини. У 1991 році в Україні був ухвалений Закон про охорону дитинства.

Що означає слова «декларація» та «конвенція»? Декларація – це документ, у якому викладено важливі правила, обов'язки для всіх людей. Конвенція – це міжнародний договір. Дитина незалежно від її раси, національності, кольору шкіри, мови, релігії, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я, незалежно від її батьків та її законних опікунів має право:

Ми маємо право – говорить закон –

На добрий спочинок, на втіхи та сон.

Бо що за дитинство без ігор веселих,

Без яблук, гостинців і без каруселі.

(Це право дітей на відпочинок.)

Дзвенить дзвінок веселий,

Дітей скликає в клас.

Відкриті двері школи

Тепер завжди для нас.

У школі всіх навчають і писати, і читати, і співати, і малювати і рахувати.

(Дитина має право на освіту.)

Добрий лікар Айболить.

Він питає: «Що болить?»

Усіх діток він лікує,

Щастя, радість їм дарує.

(Діти мають право на охорону здоров'я.)

Діти мають право на повноцінне харчування.

Діти мають право на інформацію.

Мають право на розвиток творчих здібностей.

Маєте право брати участь у різних конкурсах.

Діти мають право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної.

Дитина має право на життя. А ще – на батьківське піклування.

3. Фізкультхвилинка.

- Діти, серед записаних вами прав є право на відпочинок. То давайте і ми з вами відпочинемо.

Всі підняли руки – раз

Став навшпиньки увесь клас.
 Два присіли, руки вниз.
 На сусіда не дивись.
 Будем дружно ми вставати,
 Щоб ногам роботу дати
 Встали-сіли...
 Що? В вас ніжки заболіли?
 Хто старався присідати –
 Може вже відпочивати.
 Всі вдихніть на повні груди,
 Потягніться догори. (Вдих)
 Хай з вас вийдуть добрі люди
 Раз, два, три; раз, два, три (Видих)

4. Пошта казкових героїв. Робота в групах.

- Діти, поки ви відпочивали, на електрону пошту прийшли якісь незвичайні повідомлення.

Прошу вас подивитися, що це за повідомлення. Від кого вони?

Повідомлення 1. Вельмишановні діти! Допоможіть! Вовк хоче з'їсти моїх козенят! (Кізонька – мати, «Вовк і 7 козенят», - право на життя).

Повідомлення 2. Мудрим школярам! Рятуйте! П'єро та Мальвіну ображає Карабас Барабас. (Буратіно. «Золотий ключик», - жорстоке ставлення, насильство)

Повідомлення 3.

Я зайчисько, я маленький,
 хатку мав собі гарненьку,
 та прийшла коза рогата,
 і нема у мене хати.

Ой, хутчіш допоможіть, мої права ви розкажіть.

(«Коза-дереза», право на родинну оселю)

Повідомлення 4.

Роботи багато!

Не встигну ніяк!

Та й що одягну я!

Це ж свято! Це бал!

А, може, мені допоможете ви

Так хочу сьогодні на бал я піти.

(«Попелюшка» - право на відпочинок, на дозвілля, на свободу і особисте життя, на свободу думки і слова, на володіння і користування своєю власністю)

Повідомлення 5.

Діти! Прошу у вас я допомоги!

Як бути? Що робити?

Не в силі я уже терпіть.

Гидким мене всі називають,

всі ображають та щипають.

(«Гидке-качєня», - право на гідність, повагу.)

Повідомлення 6.

Благаю у вас я допомоги!

Сиджу на дереві старому.

А зла Змія Яга його вже майже догриза.

Як не допоможите мені,

мене засмажать у печі.

(«Івасик-Телесик», - право на життя.)

Повідомлення 7.

Любі друзі! Поможіть!

Дід з бабою спалили моє гніздечко!

Як мені бути?

(«Кривенька-качєчка», - право на особисті речі, на життя)

Повідомлення 8.

«Діти, мене відвезли від бабусі і названої сестри в льодове царство. Мені холодно, я хочу додому». («Снігова королева», - право на вільне пересування.)

Діти, а в яких ще казках були порушені права казкових героїв?

VI. Підсумок уроку.

1. Дайте відповідь на питання:

- Чи сподобався урок?

Якщо сподобався то кидайте у вазу червону намистинку, якщо ні то чорну.

(учні отримують намистинки двох кольорів і по черзі кидають їх у вазу)

-Що сподобалося найбільше?

Прошу вас продовжити речення?

Я зрозумів...

Я навчився...

VII. Щоденні новини.

А зараз прийшов час щоденних новин. Сьогодні з прогнозом погоди нас ознайомить Артем.

Зараз пора року – зима. Перший місяць зими – грудень. Сьогодні середа – третій день тижня. На вулиці холодно, похмуро, йде сніг, слабкий вітер.

Вчитель повідомляє розклад занять на день.

- Діти, я бажаю вам сьогодні цікавого дня і гарного настрою.

Додаток Б

Ранкова зустріч на тему «Права людини»

Мета: розповісти дітям про права дітей; ознайомити з Конвенцією ООН з прав дитини, розвивати зв'язне мовлення, логічне та креативне мислення, формувати спільноту, виховувати дружелюбність та вміння працювати в команді.

Матеріали: ілюстративний та роздатковий матеріал, відеоматеріали.

I. Вітання.

Метод «Настрій книги».

Мета: визначити емоційний настрій учнів, провести привітання в незвичній формі, і сприяти згуртуванню дитячого колективу.

Обладнання: ілюстративний матеріал.

Хід проведення:

Оберіть, який настрій у вас.

II. Обмін інформацією

Доброго дня, друзі. Ми зібрались сьогодні для того, щоб поговорити про права дітей, тобто про ваші права. Як ви гадаєте, коли і як наші предки зрозуміли те, що права людини треба захищати?

Учні висловлюють власні думки щодо запитання.

III. Групове заняття

Конвенція ООН про права дитини:

Я маю право жити на землі,
Творити, дихати, учитись,
Примножувать багатства всі її,
Своєю Україною гордитись.

Робота з таблицею.

Права дітей	Обов'язки дітей
Право на освіту	Ходити до школи, сумлінно навчатись
На медичну допомогу	Турбуватися про своє здоров'я
Висловлювати свої думки	Поважати думки інших
Право на батьківську турботу	Піклування про батьків у старості, поважати близьких та друзів
Всі діти рівні у своїх правах	Не принижувати гідності кожної людини. Поводитись так, щоб своєю поведінкою не порушувати прав іншої людини
Право на вільне спілкування	Коректно і тактовно висловлювати свої думки. Дотримуватись правил мовного етикету
Право на відпочинок і дозвілля	Організовувати дозвілля так, щоб воно приносило користь і не заважало іншим

Робота з ілюстраціями.

Вчитель показує ілюстрацію, а діти мають здогадатися, що це за права.

Гра «Спіймай правило»:

Повторили всі права,

Тепер у нас буде гра,

Якщо право є в законі –

Дружно плеснемо в долоні.

А якщо його нема –

буде в класі тишина.

- Усі діти мають право на любов і турботу.

- Кожна дитина має право їсти тільки чіпси і хот-доги.

- Діти, які добре ставляться до своїх батьків, повинні одержувати від них особливу увагу.

- Кожна дитина може вживати погані слова, якщо вона того захоче.
- Особлива турбота дітям біженцям.
- Діти мають право вільно висловлювати свої погляди.
- Усі діти мають право на ім'я.
- Усі діти мають право їсти руками і діставати до стелі ногами.
- Жодна дитина не повинна бути скривджена і принижена.
- Кожна дитина має право читати чужі листи, розглядати зміст чужого

портфеля.

- Усі діти мають право на вільне спілкування.
- Кожна дитина має право одержувати в ліжку їжу.

Якщо ваші права порушено:

Звернення до батьків, до педагогів, директора.

Звернення у міліцію – 102.

Звернення у службу довіри.

Звернення до прокуратури, як спеціального державного органу, до повноважень якого належить нагляд за додержанням прав і свобод людини й громадянина.

Звернення до судових органів.

Звернення до уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Якщо вичерпано всі національні засоби захисту прав людини, громадянин має право звернутися за захистом своїх прав до міжнародних органів, організацій, зокрема, до Європейського Суду з прав людини, який знаходиться у Страсбурзі (Франція).

IV. Щоденні новини

Робота з календарем погоди та щоденною інформацією.

Доброго ранку, школярі!

Сьогодні понеділок, 25 березня.

Погода _____

День, число, місяць та рік.

У нашому класі _____ учнів

Вітаємо з днем народження _____ !

ВИХОВНИЙ ЗАХІД «МАЛЕНЬКІ ДЕМОКРАТИ» ДО МІЖНАРОДНОГО ДНЯ ДЕМОКРАТІЇ

Мета: поглиблення знань учнів про демократію; розвиток мовлення, мислення, кругозору, уміння оцінювати ситуацію та вчинки, організовувати та оцінювати власну роботу, співпрацювати в групі, користуватися приладами та матеріалами для проведення різних вправ та завдань; формування відчуття приналежності до України та громадянської спільноти, стійкої громадянської позиції, виховання почуття демократичної свідомості.

Обладнання: картки, фліпчартний папір і кольорові олівці, карткова гра «Картки демократії для всіх», мікрофон, крісла.

Час проведення: до 50 хв.

Хід заходу

I. Вступна частина.

– Доброго дня, діти. Рада вас вітати. Будь ласка, привітно усміхніться один одному й побажайте гарного дня. (Діти вітаються один з одним, бажаючи гарного дня).

– Як ви думаєте, від чого так повіяло теплом? Від чого на краплинку сонця, на краплинку щастя збільшилось у світі? (Відповіді учнів).

– Так, навіть від одного доброго слова, вашої щирої усмішки стає краще й тепліше на душі.

2. Повідомлення теми уроку через вправи.

А) «Демократія через цитати»

Вправа допоможе обговорити різні розуміння поняття «демократія» й формувати власне розуміння. Обираючи ті чи інші цитати, цю вправу можна зробити доступною для різних вікових категорій учнів.

Б) «Стіна тиші», вправа з посібника «Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» Р. Голлоба та П. Крапфа. Учні/учениці зможуть познайомитися з поняттям демократії та поставити собі запитання на майбутнє.

3. Використання настільної гри.

«Країна гідності» – це настільна гра, яка, з одного боку, звертає увагу на соціальні права людини, а з іншого – є симуляцією роботи парламенту. Школи мережі Програми «Демократична школа», які отримали цю гру, мають слушну нагоду, щоб її провести.

4. Рольові ігри та дискусії.

А) «На сходинах», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа включає рольові ігри та дискусії. Учасники міркують над сенсом участі молоді та обговорюють шляхи підвищення їх власної участі в місцевій громаді. Учні та учениці зможуть подумати над тим, як молодь може брати активну участь у житті школи та громади, і про фактори, які перешкоджають або полегшують це. Обговорення також допоможе розвивати почуття відповідальності за свої власні дії.

Б) «Виборча кампанія», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа побудована на дискусії щодо прав і обов'язків, що пов'язані з демократією та демократичного обговорення. Учні та учениці розглянуть деякі суперечливі аспекти демократичного суспільства, здобудуть практику та розвинути вміння слухати, дискутувати і переконувати.

В) «Узи співпраці», вправа з посібника Ради Європи «Компас». Ця вправа включає перемовини щодо прав та обов'язків громадян, уряду, недержавних організацій та ЗМІ у демократичному суспільстві. Вона допоможе учням і ученицям зрозуміти зв'язки між правами та відповідальністю, розвивати навички ведення дискусії та співробітництва й актуалізує питання громадянської відповідальності.

II. Основна частина.

А) Вправа «Хто ми, що ми можемо, що нам потрібно?»

Щоб допомогти учням вашого класу усвідомити риси й особливості кожного учасника колективу, запропонуйте їм вправу «Хто ми?». Об'єднайте клас у групи по 5 осіб. Кожній групі потрібно дати фліпчартний папір і кольорові олівці. Діти в групах мають обговорити власні асоціації й намалювати те, як вони уявляють свій клас. Наголосіть на тому, що малюнки повинні бути метафоричними, наприклад, клас можна представити у вигляді вулика, вогнища, зірок на небі тощо. Коли малюнки будуть готові, запропонуйте дітям пояснити, чому вони обрали саме такий образ-асоціацію. Оберіть разом один із варіантів та запропонуйте в групах написати, у чому сила їхнього класу, відповідно до обраного образу, що ви можете робити разом, що у вас гарно виходить, чим пишаєтесь. Презентуйте роботи груп. Усі разом обговоріть, що потрібно зробити, щоб стати кращими, розвиватися, щоб бути сильнішими. Перелік дій запишіть і розмістіть на видному місці. Повертайтеся час від часу до складеного переліку дій, відзначаєте разом, що вже вдалося, проговорюйте і плануйте наступні кроки.

Б) «Діамант демократії»

Вправа допоможе ученицям і учням подумати про основні елементи сучасної демократії та їхню важливість. Вправу адаптовано до освітнього процесу.

«Мої почуття щодо диктатури», вправа з посібника «Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини» Р. Голлоба та П. Крапфа. Вправа допоможе учням зрозуміти відмінність між диктатурою та демократією та усвідомити, що демократія – це процес, який постійно перебуває перед викликами і загрозами, навіть у сучасних суспільствах.

Порада: можна запропонувати ученицям й учням заздалегідь підготовані ознаки диктатури, які б спиралися на положення диктаторських законів 16 січня 2014 р. Можна запропонувати ознайомитися з уривками з текстів цих законів і самим обрати положення, які могли б спричинити встановлення диктатури в Україні.

Для обговорення цього пропонуємо використати карткову гру «Картки демократії для всіх». Картки можна скачати в бібліотеці Програми «Демократична школа». Одного набору карток може вистачити на групу з 20 осіб. Якщо ваш клас більший, варто видрукувати два набори карток.

В) Ситуаційні цікавинки.

Запропоновано розглянути кейс-методи у вигляді ситуацій, тематика яких спрямована на виявлення рівня сформованості демократичних цінностей учнів.

Учитель пропонує учням об'єднатися в групи по 5-6 осіб. Кожна група отримує завдання – ситуаційну вправу для обговорення. Дітям запропоновано заслухати завдання та оцінити поведінку їхніх однолітків.

Ситуація 1. На перерві другокласник Петрик зауважує школярці першого класу Марійці, яка самотньо плаче біля вікна. «Плакса!» – зверхньо кидає хлопчик і проходить байдуже повз Марійку, яка, почувши коментар Петрика, засмучується ще більше.

– Чи добре повівся Петрик?

– Як би ви вчинили?

– Що б ви радили Петрику?

Ситуація 2. Надійка-другокласниця бачить, як два першокласники збираються зірвати суцвіття з кімнатної квітки, що росте на підвіконні шкільного коридору. «Цього не можна робити! – суворо говорить дівчинка бешкетникам. – Квіти прикрашають школу, і нищити їх не слід!»

- Як би ви вчинили в цій ситуації?
- Чи правильно вчинила Надійка?
- Що б ви порадили дівчинці?

Ситуація 3. Олег-другокласник спостерігає, як двоє першокласників сваряться, при цьому голосно обзивають один одного. Раптом один із хлопчаків кинув в іншого книжку. Олежик пригнувся та мовчки побіг до класу.

- Чи правильно вчинив Олег?
- Як би вчинили ви?

Ситуація 4. Іринка завжди приносила до школи цукерки і, сховавшись у куточок, тихо з'їдала їх. Оксанка, Марічка та Наталя вирішили провчити дівчинку. І коли Іринка не бачила, забрали її цукерки та з'їли їх. Іринка, не знайшовши цукерок, розплакалась.

- Чи вчинили б ви так, як дівчатка?
- Що б ви запропонували подружкам?

Ситуація 5. Василько побачив на підлозі класу ручку. Дітей поблизу не було, і хлопчик поклав ручку у свій пенал. На перерві він заглядав у пенал і милувався ручкою. Після уроків, коли діти сіли виконувати домашнє завдання, Галинка запитала: «Хто бачив мою ручку?» Та Василько тільки усміхнувся.

Обговорення:

- Що б ви порадили Василькові?
- Чи бувають такі випадки в нашому класі?

Учитель підводить учнів до усвідомлення того, що ми можемо помилятися, вчиняти неправильно, але перед тим, як щось вчинити, потрібно добре подумати. І передусім запитати себе: «Чи хотів би я, що так вчинили мої друзі зі мною?»

III. Підсумок заходу.

A) Вправа-самоаналіз.

«Що я роблю для розбудови демократичної культури вже зараз?»

Вправа допоможе проаналізувати власну поведінку й усвідомити, які її елементи сприяють утвердженню культури демократії. Вправу розроблено з опорою на завдання від Програми «Демократична школа».

– Сьогодні на уроці ви були науковцями, філософами, розвивали власну інформаційно-комунікаційну, культурну, громадянську та соціальну компетентності. Ви розвивались, ставали кращими, творили самих себе і разом з тим творили незалежне демократичне суспільство.

– Я бажаю всім, щоб ваші серця наповнювалися гордістю за нашу незалежну державу, прагненням до єдності та порозуміння, а плідна праця була надійною запорукою щасливого майбутнього! Дякую всім за роботу.